

Treball de Fi de Grau

Títol

Les aportacions de l'etnografia en el periodisme de qualitat. Una reflexió en l'entorn de la mirada

Autoria

Mariona Pina Herrero

Professorat tutor

Catalina Gayà Morlà

Grau

Periodisme

Tipus de TFG

Recerca

Data

1 de juny de 2022

Full resum del TFG

Títol del Treball Fi de Grau:

Català	Les aportacions de l'etnografia en el periodisme de qualitat. Una reflexió en l'entorn de la mirada		
Castellà	Las aportaciones de la etnografía en el periodismo de calidad. Una reflexión en el entorno de la mirada.		
Anglès	The contributions of ethnography in quality journalism. A reflection on the environment of the gaze.		
Autoria:	Mariona Pina Herrero		
Curs:	2021/2022	Grau:	Periodisme

Paraules clau (mínim 3)

Català	Entografia, periodisme de qualitat, aportacions
Castellà	Etnografía, periodismo de calidad, aportaciones
Anglès	Ethnography, quality journalism, contributions

Resum del Treball Fi de Grau (extensió màxima 100 paraules)

Català	Aquest treball de recerca proposa reflexionar al voltant de les aportacions que l'etnografia fa al periodisme de qualitat. L'objectiu principal és aprofundir en el vincle a través de la discussió de la mirada reflexiva en el relat; una discussió ja establecida prèviamente per acadèmiques com Catalina Gayà, Laia Seró i Cristina Garde en el seu assaig <i>La mirada reflexiva, aportaciones epistemológicas al periodismo literario ante el espejismo del metarrelato de la era digital</i> (2022). En aquest treball s'argumenta com, amb pràctiques pròpies de la metodologia etnogràfica -com el treball de camp participatiu-, s'aconsegueix un retrat amb el qual es pot interpretar i narrar una societat de manera veraç.
Castellà	Este trabajo de investigación propone reflexionar sobre las aportaciones que la etnografía hace al periodismo de calidad. El principal objetivo es profundizar en el vínculo a través de la discusión de la mirada reflexiva en el relato; una discusión ya establecida previamente por académicas como Catalina Gayà, Laia Seró y Cristina Garde en su ensayo <i>La mirada reflexiva, aportaciones epistemológicas al periodismo literario frente al espejismo del metarrelato de la era digital</i> (2022). En este trabajo se argumenta cómo, con prácticas propias de la metodología etnográfica -como el trabajo de campo participativo-, se consigue un retrato con el que se puede interpretar y narrar una sociedad de forma veraz.
Anglès	This research paper proposes to reflect on the contributions that ethnography makes to quality journalism. The main goal is to deepen the bond through the discussion of the reflective gaze in the story; a discussion previously established by academics such as Catalina Gayà, Laia Seró and Cristina Garde in their essay <i>La mirada reflexiva, epistemological contributions to literary journalism in the face of the mirage of the metanarrative of the digital age</i> (2022). In this work it is argued that, with practices specific to ethnographic methodology - such as participatory fieldwork -, a portrait is achieved with which a society can be interpreted and narrated in a truthful way.

Les aportacions de l'etnografia en el periodisme de qualitat. Una reflexió en l'entorn de la mirada

Mariona Pina Herrero

Catalina Gayà Morlà

Grau en Periodisme

TFG Recerca

Universitat Autònoma de Barcelona

1 de juny de 2022

*A la Catalina, per guiar-me; A l'Eloi, per aguantar-me,
i a la meva família per esforçar-se (encara) a entendre de què va la recerca.*

ÍNDEX

1.	INTRODUCCIÓ	4
2.	OBJECTIUS I PREGUNTES DE RECERCA	6
3.	PERIODISME.....	7
3.1.	ORÍGENS	7
3.2.	GIR LINGÜÍSTIC I EMPARAULAMENT.....	11
3.3.	EL CONCEPTE DE FACCIÓ.....	13
3.4.	PERIODISME DE QUALITAT	16
4.	ETNOGRAFIA	21
4.1.	DEFINICIÓ: UNS PRIMERS APUNTS PER ATERRAR EL DEBAT	21
4.2.	ORÍGENS DE L'ETNOGRAFIA	23
4.3.	PROCÉS D'AUTOCONSCIÈNCIA.....	25
4.4.	MIRADA ETNOGRÀFICA	26
4.5.	MÈTODE ETNOGRÀFIC.....	28
5.	DIBUIXANT PONTS ENTRE PERIODISME I ETNOGRAFIA	34
6.	DISSENY METODOLÒGIC	37
6.1.	JUSTIFICACIÓ DE LA MATRIU D'ANÀLISI (ELABORACIÓ PRÒPIA)	38
6.2.	MOSTRA D'ANÀLISI.....	39
7.	RESULTATS DE L'ANÀLISI.....	40
8.	CONCLUSIONS.....	44
9.	BIBLIOGRAFIA	50
10.	ANNEXOS	54

1. INTRODUCCIÓ

Vivim en un món accelerat; amb presses, sota interessos, mogudes per un sistema capitalista que cada vegada ens ofega més. Deixem de pensar en les altres persones per mirar-nos a nosaltres mateixos; com podem enfortir-nos individualment? Ens oblidem de les altres.

El periodisme sempre ha estat la veu del poble. Un poble amb intenció de denunciar, de cridar, de rebel·lar-se. Periodistes com Nellie Bly (1864-1922), Jack London (1876-1916) i Hunter S.Thompson (1937-2005) passaran a la història com a precursors del periodisme que s'infiltren en una comunitat per denunciar les seves injustícies (Fernández, 2012).

Sembla, però, que la fortalesa que té el periodisme davant el poder i el canvi s'oblida. Fins al punt de no saber quina és la seva funció. De fet, acadèmiques com Catalina Gaya Morlà (2015) asseguren que el periodisme travessa una crisi de credibilitat.

“El periodisme ha entrat en un carreró sense sortida: oblitera a la lectora, pateix una crisi de credibilitat, es converteix en complaent amb els grups de poder en una espècia de llac de narcisisme en el qual polítics, empresàries i propietàries de diaris, també periodistes, se senten reflectides i convençudes del seu propi poder i, a la vegada, perdren la credibilitat” (2015:23).

Hem passat d'anar en contra el poder, a viure d'ell. Hem passat de voler desestabilitzar-lo, a fer d'altaveu dels seus discursos hegemònics que embadaleixen la societat, convertint-la en un ramat d'ovelles sense sentit crític per decidir els seus camins.

Les rutines de producció del periodisme sempre han estat un lloc de poder. Aquelles persones que han tingut accés als mitjans i, en conseqüència, a la informació, són aquelles qui han gaudit de legitimitat dins del sistema de relacions. Remetre's en l'època de la impremta, per exemple, ens demostra com aquelles qui estaven capacitades per transcriure textos, eren les qui decidien quines informacions circulaven pels fluxos de comunicació i dominaven els pensaments de la societat.

Ara, aquestes rutines de producció estan contaminades i el treball de camp n'és el principal afectat (Gayà Morlà, 2015).

No hi ha temps per sortir al carrer a buscar persones. O potser, no hi ha èsser en fer-ho. El món mediàtic es construeix des d'una oficina entre parets buides; sense vivències, sense immersió, sense pensaments ni sentiments. Aleshores, quines històries ens queden? Quines històries ens arriben? Ja no hi ha coneixement profund en les vivències per entendre la complexitat de la societat.

A començaments del segle XX neix des de l'antropologia cultural la metodologia etnogràfica. Segons Wolcott (1999), l'etnografia suposa fer una immersió, a llarg termini, en la vida quotidiana d'un grup de persones amb la intenció de descriure i comprendre la vida social des de la perspectiva de les persones que participen en ella. És una metodologia que pren, per tant, la mirada reflexiva com a eix central en el procés a conseqüència de l'observació prolongada d'un grup. I és que l'etnografia com a exploració i investigació d'un cas en detall dóna lloc a una anàlisi que implica la interpretació explícita dels significats i les funcions de les accions humanes (Atkinson i Hammersley, 1994).

D'aquesta manera, per tant, aproximar-se als orígens de la metodologia etnogràfica, és important. Conèixer amb la finalitat que va néixer el periodisme, també. Però encara ho és més saber en quin punt es troben ambdós conceptes i, sobretot, en quin punt deixen de trobar-se.

Aquest treball de final de grau pren com a eix central de la recerca l'aproximació al periodisme de qualitat i la seva relació amb l'etnografia; com a metodologia i mètode. És rellevant, però, i abans d'establir qualsevol vincle, conèixer quines nocions i debats engloben els dos conceptes.

Quin paper hi té la periodista en aquest carrer sense sortida en el qual es troba la pràctica periodística? Com afecta el debat de l'objectivitat, el qual acadèmics com Vidal (2002) denominen com a “negoci de la veritat”, en la idea d'emparaular una realitat social?

Conèixer la noció de “facció” que planteja Albert Chillón com a alternativa a la impossibilitat d'encasellar el relat en la dicotomia ficció i no-ficció, ens ajudarà a entendre el trencament d'aquell mite que ha dominat la cultura occidental on es considerava l'accés a veritats absolutes. En contraposició, ens permetrà construir un retrat de la societat a través d'un procés d'autoconsciència on la mirada és el principal actor.

Per mi era molt important en aquesta recerca llegir i parlar de Catalina Gayà Morlà, Albert Chillón o Rosana Guber, entre altres autors, per aproximar-me a l'etnografia com un enfocament metodològic que millora la construcció del relat. Alhora per mi és un repte personal fer un relat d'aquest tipus; reflexiu.

Però, sota l'evidència que el periodisme viu lluitant contra una crisi de credibilitat i els relats periodístics han passat a ser productes d'intercanvi dins d'un sistema, que com diu Gayà Morlà (2015), “intenta complaure els grups de poder en una espècia de llac de narcisisme”, cal saber com una metodologia que es construeix a través d'una mirada reflexiva i entorn les altres persones pot reorientar el significat del relat.

2. OBJECTIUS I PREGUNTES DE RECERCA

Aquest treball de final de grau serveix per conèixer i sobretot, per aprendre'n més d'una professió amb tanta incidència a la societat i subjecte a debats, com és el periodisme. És un treball de tipus recerca amb el qual es vol reflexionar a entorn de l'etnografia com a metodologia i en el periodisme de qualitat. D'aquesta manera, l'objectiu principal de la recerca és mostrar com l'etnografia enriqueix el periodisme. Aquest treball de recerca es realitzarà seguint les aportacions ja establertes enguany per Catalina Gayà Morlà, Laia Seró i Cristina Garde en l'article *La mirada reflexiva, aportaciones epistemológicas al periodismo literario ante el espejismo del metarrelato de la era digital* (2022).

Altres objectius són:

- Acostar-nos a les definicions de periodisme i etnografia.
- Fer unes aproximacions als orígens dels dos conceptes.
- Conèixer alguns dels conceptes i nocions que els integren -com la metodologia i el mètode en el cas de l'etnografia, o el gir antropològic i el concepte de “facció” en el periodisme i el seu emparaularment-.

Es parteix, per tant, de la hipòtesi que el periodisme i l'etnografia comparteixen vincles els quals enriqueixen la pràctica periodística.

Per assolir els objectius exposats, s'han plantejat un seguit de preguntes en les quals es consideren els primers dubtes i donen principi a la recerca. Aquestes, tenen correlació amb els propòsits proposats.

- Què és l'etnografia?
- Què vol dir periodisme de qualitat?
- Quins debats envolten la pràctica periodística?
- Quins vincles es poden establir entre l'etnografia i el periodisme?
- Es troben exemples de mètodes de treballs etnogràfics en el periodisme actual?
- Amb quins elements contribueix l'etnografia en el relat periodístic de qualitat?

Així doncs, s'aprofundirà en l'àrea d'estudi que vincula el periodisme i l'etnografia, presentant-la com a metodologia que aporta qualitat a l'hora de presentar la realitat i emparaular-la.

3. PERIODISME

3.1. Orígens

Les persones tenen la necessitat intrínseca de conèixer el que no podem veure amb els nostres propis ulls. Aquest coneixement extra ens proporciona seguretat, poder i confiança (Kovach i Rosenstiel, 2012).

Una de les primeres coses que fem en conèixer una persona nova o en el moment de coincidir amb alguna la qual feia molt que no veiem, és demanar i compartir informació. Preguntes com: Com va tot? Saps què ha passat?, entre altres interrogacions. Desitgem saber si l'altra persona té informació que a nosaltres ens manca. La comunicació és consubstancial a la naturalesa humana (Langa, 2010) i aquesta, és la base del periodisme. I és que per parlar dels orígens del periodisme ens hem de remuntar als de la comunicació.

Des de les primeres evolucions, l'ésser humà ha necessitat comunicar-se i la comunicació social és constatable ja en les primeres societats humanes organitzades i conegeudes (Langa, 2010). La comunicació ha estat una eina de poder -tant polític com religiós-, i les seves demandes i necessitats són el que han anat marcant les noves premisses que posteriorment construirien el periodisme.

Aquesta característica pròpia de la comunicació va ser presentada per Paul Lazarsfeld i Elihu Katz amb el que es coneix com la “Teoria dels dos passos” durant la Segona Guerra Mundial. El treball es va formalitzar a la publicació dels dos teòrics: *Personal Influence* (1955). La idea principal d'aquesta teoria és que la relació entre el sistema comunicatiu i la influència dels mitjans de comunicació es compon a través de dues fases: Un “primer pas” on els mitjans de comunicació llencen un missatge, el qual és rebut per la líder d'opinió -coneuguda com la persona representant d'un grup social-. Aquesta líder, en un “segon pas” i després d'adherir i filtrar la informació, s'encarrega de compartir els continguts amb les altres persones del grup.

Aquesta importància en la figura de la líder -com a encarregada de rebre la informació dels mitjans i transmetre-la a la població- ha estat sempre present en la societat. Aquelles persones que han tingut accés als mitjans i, en conseqüència, a la informació, són aquells qui han gaudit de poder dins del sistema de relacions.

Remetre'ns en l'època de la impremta, per exemple, ens demostra com aquelles qui estaven capacitades per transcriure textos, eren les qui decidien quines informacions circulaven pels fluxos de comunicació i dominaven els pensaments de la societat. Les elits de poder utilitzaven aquests relat, on es reflectien els seus pensaments i idees, per a la creació de l'imaginari social i, d'aquesta manera, augmentar les distàncies entre el poder i el poble. Tanmateix, la impremta marca un pas

fonamental en l'evolució de la comunicació influenciat per l'acció política dels estats, l'extensió dels negocis i el mercat i la propagació de les lluites religioses (Langa 2010).

A partir de 1600, amb la consolidació dels Estats moderns iniciada al Renaixement, es culminen les fòrmules comunicatives destacades per la revolució de les comunicacions. És a principis del segle XVII quan sorgeix el primer model periodístic a Europa; les Gasetes. La seva periodicitat va començar sent setmanal. La publicació es presentava amb una capçalera amb la data i el lloc de les notícies. El format era petit i l'escriptura simple, el més eficaç possible. S'havia d'evitar l'ús de tecnicismes. No es feia cap concessió a la llengua literària (Infelise, 2005). Les notícies es col·locaven en una sola columna una darrera l'altra, sense ordre establert. Les primeres publicacions anomenades Gasetes, de les quals es té notícia, van ser impreses el 1609, una a Estrasburg (França) i l'altre a Wolfenbüttel (Alemenya). En un primer moment, les publicacions eren impreses per editores privades, no obstant això, en veure el gran poder de persuasió que aquestes tenien, ràpid van caure subordinades a la direcció dels estats absoluts (Langa, 2010). Sota aquest primer control s'evidencia la importància de la informació i el seu potencial. Els estats absoluts europeus -seguidors del model absolutista- vigilaven les publicacions i les utilitzaven com a eina de propaganda. No obstant i aquesta tendència, Anglaterra va finalitzar el segle XVII amb un contramodel (Langa 2010): el de les llibertats formals, tot i que no reals, imitat més tard pel liberalisme burgés.

A partir del segle XVIII s'instauren nous models periodístics i s'amplia el públic lector cap a sectors burgesos i populars -fins aquell moment les publicacions es limitaven a les elits i als cercles cortesans-.

En aquest període, la major part de les monarquies europees segueixen el model francès absolutista que triomfa al segle XVII i arriba amb plenitud al XVIII (Langa, 2010). Així i tot, el panorama es transforma per la Revolució. Langa (2010) esmenta com en aquest procés el periodisme va ser fonamental per diverses raons: per primera vegada es posen en pràctica els grans principis de la llibertat de premsa; es reforça la relació entre la premsa i la ideologia; apareix la propaganda moderna caracteritzada per l'existència d'una intervenció constant; i es dóna un impuls quantitatiu important en el nombre de publicacions -entre 1789 i 1800 apareixen 1350 publicacions-.

Aquestes noves publicacions periodístiques es caracteritzaven per tenir una vida breu a causa dels canvis en els cercles de poder. Eren tirades molt petites -entre 300 i 500 publicacions-. A més, eren de caràcter molt violent, atès que eren el reflex d'una revolució (Langa, 2010). Segons la historiadora, les publicacions d'aquell moment es podien agrupar en tres grans blocs: la premsa diària d'informació, les fulles revolucionàries i la premsa ultraconservadora.

Aquestes revolucions marcaran l'entrada a l'Edat Contemporània. Una etapa en què l'àmbit econòmic està determinat per la profunda transformació que va suposar el desenvolupament de la

revolució industrial, iniciada a Anglaterra (Langa, 2010). Els avenços tècnics van ajudar a abaratir costos en el procés de producció de les publicacions periòdiques.

El segle XIX el primer centre de modernització de premsa serà la ciutat anglosaxona de Londres. No obstant i aquest lideratge, Estats Units començarà a destacar pel seu periodisme i serà generador de nous models periodístics.

I és que, tot i tenir una situació on els Estats Units es comença a desenvolupar com la gran potència industrial, la desigualtat i la corrupció política i econòmica deixen un escenari social on un grup de periodistes coneegudes com les *muckrakers* –traducció en anglès de “recollidores de brutícia”; concepte introduït pel president Roosevelt l’any 1906 - hi posen el focus d’atenció. Les *muckrakers* eren un “grup d’escritores dedicades a exposar totes les malalties i els abusos de la societat” (Winberg et al, 2001). Seran les primeres personnes a desenvolupar les característiques del que posteriorment esdevindrà periodisme d’investigació. Entre aquestes figures es trobaven noms com: Upton Sinclair, Ida Tarbell, Graham Phillips o Nelly Bly.

Les qui recullen el testimoni de les *muckrakers* a partir dels anys 60 són les periodistes impulsores del Nou Periodisme. És un nou gènere que sorgeix a través de figures com Truman Capote (*A sangre fría*) i Tom Wolfe (*El Nuevo Periodismo*). L’acadèmica peruana Carolina Sánchez Vega (2015) afirma que el Nou Periodisme “té com a objectiu introduir un altre llenguatge i uns altres mitjans d’expressió, plantejant la necessitat de trencar amb les estructures i els mètodes establerts en els diaris”. Sánchez afegeix, a més, que aquest periodisme “no se centra específicament en la notícia, sinó que intentarà profunditzar el nostre entendiment del món, mostrant la realitat des de diferents punts de vista” a través de recursos que ofereix la literatura de ficció.

Amb el naixement de la premsa a masses, però, un diari passa a convertir-se en un negoci, en el qual la publicitat obté un rol important. Tanmateix, s’oblidaran valors ètics establerts en el periodisme en èpoques anteriors. Aquest nou negoci i la necessitat de posar esforços en la competència, contribuiran en la proliferació de nous models com el sensacionalisme on Randolph Hearst en serà considerat el pare - va difondre publicacions amb informacions falses per provocar la guerra hispanoamericana de l’any 1898-.

I és que l’activitat periodística sempre ha estat subjecte a evolucions i tendències -tant de millora com d’empitjorament-. En els darrers anys, grans canvis produïts per les noves tecnologies han afectat el model periodístic i a la comunicació en general. Fenòmens com el periodisme ciutadà o el periodisme digital, entre d’altres, posen en compromís la definició inicial de l’activitat periodística. A més, canvién les rutines de producció les quals estaven establertes fins aquell moment i, en conseqüència, s’oblida la funció principal de l’activitat periodística.

Per a què serveix?

La definició de periodisme està en qüestió contínuament. Recopilar i difondre informació rellevant per a la ciutadania sobre l'actualitat n'és la referent. En una societat cada vegada més desconfiada a conseqüència d'unes noves tecnologies que difonen, de manera quasi automàtica, notícies sense context, una definició tan bàsica no és suficient.

Tot i la idea que definir el periodisme és limitar-lo, els acadèmics Kovach i Rosenstiel (2012) asseguren que la finalitat principal del periodisme és proporcionar a les ciutadanes la informació que necessiten per ser lliures i capaces de governar-se a elles mateixes. El codi de la American Society of Newspaper Editors posa com a objectiu servir el benestar general informant a la ciutadania. “Dóna-li llum al poble i el poble trobarà el seu propi camí”, resa la capçalera dels diaris que pertanyen a Scripps Company, companyia nord-americana.

Kovach i Rosenstiel (2012) enumeren principis compartits per les professionals del periodisme:

- La primera obligació del periodisme és la veritat.
- El periodisme deu lleialtats a la ciutadania.
- La seva essència és la disciplina de verificació.
- El periodisme ha de mantenir la seva independència amb aquells els quals informa.
- Ha d'exercir un control independent al poder.
- Ha d'ofrir un espai públic per a la crítica i el comentari.
- Ha d'esforçar-se perquè el significant sigui rellevant.
- Les notícies han de ser exhaustives i proporcionades.
- El periodisme ha de respectar la consciència individual de les seves professionals.

En aquests principis es posa la figura de la ciutadana com la més important, per sobre dels interessos econòmics o polítics. Segons Kovach i Rosenstiel, s'ha de vetllar per la protecció de la ciutadana amb pràctiques com: la veritat, la verificació, la presa de consciència o la independència amb el poder.

En col·laboració amb el Pew Research Center for the People and The Press (Centre d'Investigació Pew per la Premsa i el Ciutadà) Kovach i Rosenstiel van preguntar a diverses periodistes quina era la qualitat distintiva d'una periodista. Quasi dos de cada tres d'aquelles qui treballaven a la premsa i informatius van declarar que, per sobre de qualsevol cosa, l'element més important del periodisme era la seva funció democràtica (Kovach i Rosenstiel, 2012).

De fet, ja a la dècada dels anys 20 aquesta idea de la funció democràcia del periodisme i el poder sobirà va provocar debat entre el periodista Walter Lippmann i el filòsof John Dewey. Lippman, un dels periodistes més reconeguts als Estats Units, en el seu llibre *Public Opinion* (1922) va

manifestar que la democràcia estava viciada ja des de la seva base. Argumentava que la ciutadania coneix el món de manera indirecta. Que el seu imaginari era fruit de les imatges emeses pels mitjans de comunicació. El problema segons Lippmann, requeria en la distorsió d'aquestes a conseqüència de les debilitats de la premsa. Per l'escriptor, la ciutadania són com espectadors que arriben a la meitat del tercer acte i marxen abans que caigui el teló, quedant-se el temps suficient per decidir només qui és l'heroïna i qui la dolenta de la funció (Lippmann, 1922).

En contraposició, John Dewey argumentava que la finalitat de la democràcia és permetre a la ciutadana desenvolupar tot el seu potencial. En altres paraules, és una eina, no un objectiu (Kovach i Rosenstiel, 2012). Un segle després, aquest debat encara és vigent.

Ryszard Kapuscinski (2003), per definir l'ofici del periodisme, posar tota la importància en les altres persones. Segons el periodista sense elles no podem fer res. Sense l'ajuda, la participació, l'opinió i el pensament de les altres, no existim (Kapuscinski, 2003). D'aquesta manera, expressa com la condició fonamental per aquest ofici és l'enteniment de l'altra i responsabilitza l'existència del periodisme a l'existència de la societat. D'aquest punt deriva la necessitat de ser capaces, com a periodistes, de funcionar en conjunt.

Aquest necessitat converteix l'activitat periodística en una acció delicada. Si som nosaltres, com a periodistes -juntament amb la societat, la qual gràcies a ella existim- les creadores del relat i de l'imaginari social, "hem de mesurar les paraules que utilitzem" (Kapuscinski, 2003).

Però, com es mesuren aquestes paraules? Com puc representar de manera adequada -a través del llenguatge- les persones a les quals vull retratar?

3.2. Gir lingüístic i emparaualament

Des de fa més de dos-cents anys, l'anomenada *presa de consciència lingüística* o *gir lingüístic* ha estat un dels temes de debat filosòfic més importants. El segle XX el paradigma lingüístic trencà amb la tradició filosòfica, provinent del pensament filosòfic de Plató i Aristòtil, on la centralitat requeria en la consciència. Fins aquell moment la cosa essencial era el pensament i el llenguatge no era més que l'expressió externa d'aquest. Però és aquesta concepció del llenguatge, entès únicament com una expressió de les idees, amb la qual es dóna el gir lingüístic.

El llenguatge passa de ser vist com una eina estàtica d'expressió del pensament a estar implicat en quasi totes les qüestions humanes: construcció de la realitat i la subjectivitat, en els criteris de la veritat i en les relacions interpersonals.

Segons Albert Chillón (2001) acadèmic del departament de mitjans, comunicació i cultura de la Universitat Autònoma de Barcelona, concebre el llenguatge com una eina que ens permet

expressar i conèixer el que ens envolta, fa que automàticament coneixement i expressió passin a ser essencialment una i la mateixa cosa.

De fet, aquesta idea va ser formulada en primera instància pel filòsof Wilhem Von Humboldt el 1805 a les seves cartes a Wolf. A l'obra *Llenguatge i realitat* (1952), Wilbur Marshall Urban explica així el descobriment de Humboldt:

“Com per Locke, també per Humbolt, el llenguatge i el coneixement són inseparables. Però el fet important per ell està en el fet que el llenguatge no només és el mitjà pel qual la veritat s’expressa de manera més o menys adequada, sinó més aviat el mitjà pel qual es descobreix el fet encara desconegut.” (1952: 202)

Així doncs, el llenguatge no és simplement una eina amb la qual expussem i verbalitzem idees prèviament formulades en el nostre imaginari; aquestes es formen en la mesura que són verbalitzades (Chillón, 2001).

El llenguatge és la realitat i alhora la realització de la nostra -i en conseqüència la de les altres persones- realitat mental. Segons l'escriptor Albert Chillón (2001), obtenim conceptes de la realitat a través de l'ús del llenguatge. D'aquesta manera coneixem el món, d'aquesta manera l'"emparaulem" (Duch, 1996).

A la idea de Humboldt, sobre llenguatge i coneixement, Friedrich Nietzsche, va proposar una nova intuïció. Acceptant que el llenguatge era inseparable del pensament, va afegir que aquest compta amb una naturalesa essencialment retòrica. Que les paraules emprades no designen “coeses”, sinó que són al·lusions figurades que tradueixen en enunciats intel·ligibles les experiències sensibles dels subjectes (Chillón, 2001).

D'altra banda, pel filòsof alemany les paraules són construïdes amb una finalitat pràctica. De fet, en les seves obres denuncia com en els enunciats s'oculten relacions de poder i intencionalitats; enunciats que posteriorment seran acceptats com a naturals i lícits. Però, aleshores és l'expressió del llenguatge adequada en totes les realitats? Nietzsche en l'obra *Sobre veritat i mentida en un sentit extra moral* (1896) argumenta com amb les paraules mai s'arriba a la veritat ni a una expressió adequada. Que la “cosa en si” -que segons el filòsof és la veritat en sí, sense conseqüències- és totalment inaccessible i no és desitjable per la persona creadora del llenguatge, el qual es limita a designar les recreacions de les coeses.

Ens designa a les persones la falsa creença que coneixem les coeses quan parlem d'aquestes. No obstant i aquesta percepció, segons Nietzsche (1896), no són més que metàfores de les coeses que no corresponen en absolut a les essències primitives. Aquesta tendència correspon al concepte de

veritat. Una noció la qual el filòsof alemany defineix com a compromís que la societat estableix per existir; ser veraç, és a dir, utilitzar metàfores visuals (Nietzsche, 1896).

Assumint aquesta idea de les metàfores com a concepció del pensament, la font original del llenguatge no és fruit de la lògica, sinó de la imaginació i la capacitat radical i innovadora que té la ment humana de crear.

Tornat a les reflexions del professor del departament de mitjans, comunicació i cultura, segons Albert Chillón (2001) s'ha estès la convicció que tot periodisme és una construcció de la realitat social, fins al límit en què aquesta és representada i imaginada. L'acadèmic creu en la necessitat de deixar al marge concepció del periodisme com a un ofici pràctic, caracteritzat pel domini d'un repertori d'habilitats i competències tècniques aptes per a capturar la realitat social (Chillón, 2001).

Aquí és on entra el debat de l'objectivitat, una qualitat per algunes indispensables per a la pràctica del periodisme i per altres, com algunes de les autors esmentades, un argument neoliberal per justificar allò que Vidal (2002) denomina el negoci de la veritat. George Lakoff i Mark Johnson (1981) denominen el “mite de l'objectivitat”. Per ells, aquest mite ha dominat la cultura occidental i, particularment la filosofia occidental des de les presocràtiques fins ara. Defensen la idea que la tradició filosòfica occidental té com a centralitat la consideració que tenim accés a veritats absolutes. Aquesta idea de l'objectivitat com a mite, però, trenca amb la concepció tradicional.

D'aquesta manera, allò que anomenem realitat objectiva no és sinó un acord intersubjectiu resultant del pacte entre les realitats subjectives particulars (Chillón, 2001). En l'affirmar que la naturalesa del llenguatge és abstracte i no correspon a la realitat exacta que percebem, assumim que ideem nous subjectes en el moment que parlem d'aquests. En saber, imaginem la realitat que vivim. Segons Chillón (2001) tota dicció humana és, sempre i en alguna mesura i manera variable, també “facció”.

Tanmateix, si el periodisme pren com a eina el llenguatge, entenem que la professió gaudeix d'essència interpretativa i es fa inevitable la integració dialèctica de la cultura i la capacitat de discerniment crític (Chillón, 2001). El professor afegeix que la periodista exerceix una feina de reflexió i pràctica, cultura i tècnica, idea i execució.

3.3. El concepte de facció

Albert Chillón també destaca per la publicació d'obres que tracten la complexitat de les relacions entre el periodisme i la literatura. L'any 1999 publica *Literatura i periodisme* on introduceix el concepte de “factici”. Amb aquesta nova paraula “factícia” es reivindica el periodisme com a part de la cultura i el seu paper en les ciències humanes dins del discurs social.

En una visita de Chillón a Xile el 2017 per a la Revista de Llibre “El Mercurio”, l’acadèmic va assenyalar que “la paraula factícia sorgeix d’una vella preocupació per les ambigüïtats del llenguatge verbal, atès que sempre ens movem en una dicotomia molt simplificadora que divideix totes les formes de discurs entre ficció i no-ficció”. Per l’acadèmic, el principal problema dins d’aquesta dicotomia és el significat que pren la noció de no-ficció. Afirma com és una etiqueta que engloba totes les dimensions del llenguatge i totes les àrees de coneixement, però que es tracta d’una etiqueta enganyosa. Renuncia a la possibilitat d’emparaular” la realitat de manera neutral i transparent, com demana la no-ficció.

Per Chillón (2001), l’etiqueta de no-ficció impossibilita la capacitat d’explicació de la realitat, a conseqüència de la seva complexitat. En substitució, ell proposa el concepte “facticí”.

Aquesta paraula, ja introduïda a la Real Acadèmia Espanyola, ha adquirit un afegit en el seu significat. Fins ara, definit com allò artificial i no natural, Chillón (2001) en fa un gir. Per l’acadèmic, no hi ha una línia possible que divideix en una dicotomia allò real de la ficció, per tant, es refereix amb el concepte de “facció” per fer referència a aquell fet o coneixement transcorregut, però que ha estat inevitablement modificat per una perspectiva interpretativa.

Chillón (2017) assegura que aquelles qui obereixen la capacitat de fer referència a la realitat de manera no-fictícia, és a dir, exempta de mediacions, oblien que el que la gent anomena no-fictici es caracteritza per ser una interpretació. En altres paraules, es tracta d’un emparaualament imitatiu (mimètic) i creatiu (poètic) (Chillón, 2017). Acceptar, doncs, que les paraules no descriuen la realitat comporta a pensar que els fets sorgeixen a partir dels discursos que en fem d’aquests. D’aquesta manera, per tant, som incapaces de captar-los amb objectivitat. No obstant això, els convertim “performativament en objectivació” (Chillón, 2017).

En la mateixa línia, Chillón renuncia a qualsevol reduccionisme de caràcter positiu anul·lant la “doxa”¹ predominant d’Occident que, segons el professor, confon la veritat amb la simple veracitat. Argumenta com “no s’ha d’oblidar que en cap cas que els fets són passats culturals, desencadenats per motius i raons molt diverses, i no només passats naturals, precipitats per causes i processos físics” (Chillón, 2017). Això implica una interpretació dels indicis, les evidències, els causes i les conseqüències, amb altres paraules, interpretacions.

Tanmateix, però, per Chillón (2001) tampoc existeix una clara distinció entre allò “facticí” i la ficció. El professor argumenta que existeixen encreuaments entre els dos conceptes a conseqüència de la pròpia hibridació dels gèneres, la qual es va començar a intensificar durant els anys 60 i 70. De fet, la relació entre la literatura i el periodisme, segons Chillón (2001), és el principal exponent d’aquest fenomen empeltament, on es produeixen intercanvis d’estil i recursos que ha donat nous gèneres com el reportatge de novel·la. Durant els anys 60 i 70 la combinació entre el reportatge i

¹. Concepte introduït per Pierre Bourdieu sota la definició de “mecanismes ideològics que són acceptats de manera inconscient”. 14 Bourdieu, P., i Eagleton, T. (2000). Doxa y vida ordinaria. New left review, 295-308.

trets característics de la literatura van deixar obres americanes com *A sang freda*, de Truman Capote, o *La foguera de les vanitats*, de Tom Wolf.

Tot i aquesta dificultat en la classificació, Chillón (2017) fa una distinció de les diferents tipologies de diccions:

- **Dicció factícia o ficció tàcita.** Pròpia dels enunciats veraços en els quals la ficció es dóna en la seva mínima expressió. Es mostra el rol més poètic a través de la metàfora i el símbol. La facció es dóna a conseqüència de l'actitud de fidelitat de la interlocutora amb la veracitat, lluny de la invenció. La dicció factícia exigeix, doncs, un “pacte de veracitat”. Es subdivideix en:
 - **Dicció factícia documental.** Caracteritzada per la seva veracitat intencional i, al mateix temps, pel seu alt grau de verificació. És pròpia d'actes de la parla com l'afirmació, la constatació, l'exposició i l'explicació. Reflectida en gèneres periodístics com la informació, la crònica, el reportatge i el documental.
 - **Dicció factícia testimonial.** Aquesta, igual que la documental, gaudeix de veracitat intencional, no obstant això, manca de verificació. És l'enunciació típica de les memòries, els dietaris, els relats de viatges, entre d'altres.
- **Dicció fictícia o ficció manifesta.** Pròpia dels enunciats d'intenció fabuladora en els quals la ficció es fa present en diverses maneres i graus. Aquesta ficció pot ser implícita o explícita, intencional o indeliberada. Quan les interlocutores en fan ús intencionat han de traçar “un pacte de suspensió de la incredulitat”, aquest pacte fa que novel·les i contes, per exemple, resultin eficaces. Es subdivideix en:
 - **Dicció fictícia realista.** Caracteritzada per creació de la realitat a través de l'exercici de la generalització. El relat, la novel·la, el teatre i el cinema realista i naturalista ofereixen exemples d'aquests enunciats.
 - **Dicció fictícia mito-poètica.** En aquest cas, la destil·lació de la veritat es realitza també a través de la generalització, però apel·lant, d'altra banda, a l'experiència interior pròpia de la imaginació. El mite o la llegenda en són exemples.
 - **Dicció fictícia fal·laç.** Es caracteritza per la cerca de l'engany, la tergiversació dels fets i l'encobriment. Les interlocutores gaudeixen dels trucs de la mentida. No hi ha “pacte de la suspensió d'incredulitat”.

Chillón, no obstant i l'assimilació que el llenguatge i coneixement són inseparables i que la realitat es forma a partir de les nostres verbalitzacions, assegura que les diccions “factícies” han de ser verificables, “han de representar successos i coses partint del que en aquestes és possible observar i comprovar” (Chillón, 2017). Això comporta una interrogació i un auto-coneixement de les funcions i els rols com a periodistes.

Seguint aquesta idea, estudis com els de Dolors Palau (2009), han demostrat que les notícies no són còpies basades en la neutralitat de la realitat que ens envolten. Sinó que “sorgeixen de les mirades particulars i imposen maneres de veure la realitat” (Palau, 2009, p.352). Aquest propòsit reflecteix que el punt de vista de l'autor es canalitza en els mecanismes del periodisme mitjançant la seva perspectiva, i en conseqüència, el seu llenguatge.

La idea de la presa de consciència va ser definida dins del cercle del periodisme per la American Society of Newspaper Editors el 1995. L'organització va instaurar unes directrius ètiques que incorporen un plantejament cap a la reflexivitat. L'ASNE demana a les informants fer-se unes preguntes abans d'embarcar-se en una història:

1. Quines suposicions i opinions preconcebudes portes a la taula?
2. Com influeixen aquestes opinions preconcebudes a la nostra cobertura informativa?
3. Com escoltem i a qui? Quines veus hem de cobrir i com hem d'aprofitar les diferents dimensions de les comunitats per trobar aquestes veus?
4. Com podem pensar amb la nostra cobertura durant el procés? Quan pensem amb la nostra cobertura durant el procés, com han de sonar les nostres conversacions?

Durham (1998) defensa que si tota informació comencés des de la perspectiva d'aquelles les quals les seves vides es veuen afectades pels esdeveniments explícits, es contrastarien les veus dels no reconeguts amb les veus de les socialment dominants.

3.4. Periodisme de qualitat

Aleshores, si assentim que el periodisme s'ha transformat des dels seus inicis -especialment en aquestes darreres dècades- amb canvis els quals han modificat la seva funcionalitat i estructura, que és el periodisme de qualitat? Quines d'aquestes reflexions anteriors ens fan a les periodistes i als nostres relats mereixedores de l'etiqueta de qualitat?

García-Gordillo, Pérez Curiel i Rodríguez Rey, en el seu article *Periodismo de calidad y nuevas formas de periodismo en res. Hacia una definición de conceptos* (2011) defineixen la qualitat periodística com una pràctica basada en principis deontològics com la veritat, el contrast, la coherència i l'equitat. A més, asseguren que aquests confluixen amb condicions econòmiques, ideològiques i laborals-professionals. No obstant i la clara definició, plantegen la problemàtica que

amb freqüència es designa com a periodisme de qualitats aquells productes periodístics que només compleixen algunes condicions “d'allò noticiable” (2011:5). Qüestionen, per tant, la manera en què es reconeix el periodisme de qualitat.

Basar-se en una dinàmica d'un model de periodisme mercantilista, segons Suárez (2014) és reduir els fets a titulars instantanis i impactants. Aquesta tendència deixa a la ciutadania lluny de la informació necessària per formar-se un judici crític sobre els esdeveniments d'interès públic (Suárez, 2014). Una circumstància que “facilita la posterior domesticació de l'opinió pública per part del poder” (2014:87).

Suárez (2014) destaca com aquesta falta de discursos autònoms pot comportar a fenòmens com el que Noelle-neumann (1995) va denominar com “espiral del silenci”. Per a la periodista, els mitjans de comunicació són els encarregats de crear els “climes d'opinió” i crear així els imaginaris socials de la ciutadania. I és que Neumann (1995) explica el procés com els mitjans que arriben a l'espai públic passen a formar part del “clima d'opinió”, i si aquests aconsegueixen captar l'atenció de les ciutadanes, els mitjans estaran contribuint -de manera indirecta, però intencionada- a la formació de l'opinió pública. I, sumant la tendència que tenim els éssers humans d'evitar l'aïllament social, allò respectat serà l'opinió majoritària o dominant sobre aquell fet.

Per aquesta raó, Suárez (2014) recomana trencar amb els discursos hegemònics de les majories socials que ofereixen una única perspectiva de les problemàtiques. A més, l'autor afegeix que els mitjans actuen com a “corretges de transmissió” de les fonts oficials. Fet que pot comportar a l’“oficialització” de l'opinió pública sobre un esdeveniment.

Per totes aquestes qüestions, Suárez (2014) troba necessari que el periodisme -per ell descrit com la professió encarregada d'administrar el dret a la ciutadania de la informació- estableixi un marc d'actuació que respecti els drets de les persones afectades per l'activitat informativa, afavoreixi el pluralisme social i requereixi un protocol d'actuació que asseguri la qualitat informativa, davant de la notícia com a producte del mercat mediàtic.

Un equip d'investigació format per acadèmiques de l'Escola de Periodisme de la Pontifícia Universitat Catòlica de Xile, des de 1990, s'ha dedicat a l'estudi dels mitjans informatius a partir del concepte de Valor Agregat Periodístic (VAP) -etiqueta que elles acunyen-. Aquest projecte el descriuen com una iniciativa que busca analitzar i descriure els mitjans a través de la mediació quantitativa de la presència (o absència) en el producte informatiu d'estàndards transversalment reconeguts per les agrupacions professionals, el públic i l'acadèmica.

García-Goridillo, Bezanartea Valencia i Rodríguez-Cruz (2013) descriuen el mètode VAP (Valor Agregat Periodístic) com una metodologia que avalua el textos periodístics, centrant-se en dues etapes: el procés de selecció de la notícia (gatekeeping) i el procés de creació de la mateixa

(newsmaking), basant-se en l'aplicació de fitxes d'anàlisi al treball periodístic en la fase de selecció de l'esdeveniment i posteriorment en el seu procés i jerarquització.

Afegeixen com amb l'ús d'aquesta metodologia es pretén “fer parlar als textos” sobre la seva creació, des del moment en què l'esdeveniment ha estat seleccionat. D'aquesta manera, es pot extreure “des del minut zero” els criteris de qualitat amb els quals ha estat construït l'objecte periodístic (García-Gordillo, Bezunartea i Rodríguez-Cruz; 2013).

De fet, tretza anys després, el 2003, un equip del professorat de l'Escola de Periodisme de la Universitat Catòlica de Xile, liderades per Silvia Pellegrini, amb finançament del Fons Nacional de Desenvolupament Científic i Tecnològic de Xile (Fondecyt), va revisar i perfeccionar la fitxa d'anàlisi VAP-UC².

Com s'ha explicat anteriorment, la fitxa d'anàlisi distingeix dos moments en el procés informatiu: el procés de selecció -des d'on es selecciona l'esdeveniment, és a dir, des d'on es mira la realitat-, i el procés de creació -que té relació amb la construcció del relat-.

Els aspectes categoritzats en el procés de selecció són:

- El nexe entre notícies i notícies atemporals -aquest va ser un canvi respecte a les investigacions anteriors on es feia una dicotomia entre *soft news* i *hard news*, atès que aquest es representava millor en la següent noció.
- El concepte de rellevància. Subdesenvolupat en:
 - La notorietat de les persones implicades
 - El número d'aquestes
 - Les conseqüències sobre les persones
 - Duració en el temps
- L'impacte socioemocional en la lectora.
- L'originalitat i la diversitat de la pauta informativa del mitjà.
- El nivell de les fonts emprades segons el número, el tipus, el nivell de la font i la seva aportació informativa a la notícia.

D'altra banda, els aspectes categoritzats en el procés de creació:

- L'estil del relat. Aquest aspecte engloba estructures i elements narratius.
- El contingut dels elements informatius.
- Les característiques i perspectives que la periodista destaca dels diferents fets informatius a l'hora d'elaborar els missatges.

². La iniciativa de la Comunicación. Comunicación y medios para el desarrollo de América Latina y el Caribe. “Desarrollo y aplicación de la ficha VAP-UC para la medición del Valor Agregado Periodístico en la prensa y televisión chilenas” (2005).

S'entén, per tant, que segons la fitxa d'anàlisi VAP-UC de l'Escola de Periodisme de la Universitat Catòlica de Xile, un periodisme basat en un relat, encara que sigui atemporal -deixant de banda les *hard news*-, que s'englobi dins del concepte de rellevància -és a dir, que tingui incidència cap a unes persones, però també cap a la lectora emocionalment-, amb un bon nombre de fonts i amb un estil narratiu propi de la periodista, pot ser considerat periodisme de qualitat. Aquests paràmetres coincideixen, per exemple, amb alguns dels principis professionals del periodisme enumerats per Kovach i Rosentiel (2012): la professional ha d'esforçar-se perquè el significat sigui rellevant i les notícies han de ser exhaustives i proporcionades. D'altra banda, la fitxa concorda amb el que Ryzard Kapuscinki (2003) esmenta sobre el paper de les informants. Com ja s'ha esmentat anteriorment, la periodista posa tota la importància de l'ofici en les altres personnes.

En la mateixa línia, Gómez Mompart en el seu article *Periodismo de calidad para una Sociedad global* (2001) -a partir del seguiment dels mitjans destacats en el periodisme internacional, i d'acord amb les crítiques i queixes manifestades per diverses organitzacions professionals de periodistes europees en congressos i sessions d'autocrítica sobre la professió- enumera un conjunt de principis i elements que, segons el periodista, haurien de tenir-se en compte en el segle XXI per l'exercici del periodisme de qualitat. Gómez (2001) els agrupa en quatre apartats:

- Qüestions ètiques i deontològiques: veritat; responsabilitat, honestitat; serietat; separar informació i publicitat; no barrejar informació i opinió; equitat; contrast; no acceptar regals; legalitat democràtica; drets humans.
- Fonts i documentació per les informacions: comprovar els fets; indagar i investigar els temes; utilitzar fonts de primera mà; treballar amb fonts plurals; verificar les fonts; no assumir fonts alienes sense identificar-les; explotar bancs de dades; consultar expertes; buscar antecedents dels fets; contextualitzar i relacionar els casos.
- Tractament i desenvolupament de les notícies: abordatge complet del tema; enfocament adequat; mirada no androcèntrica; coherència interna de la notícia; gènere i/o text pertinents pel cas; llenguatge i imatges vàlides; espai i/o temps ajustats; presentació atractiva; escriptura i/o oralitat cuidades; lèxic precís; relats agradables.
- Relació amb l'opinió pública: informació d'interès públic; notícies rellevants, independència de poders i institucions o organitzacions; autonomia de conceptes; teories i ideologies; discurs obert; contribuir a la reflexió i a la deliberació; promoure ciutadania; fugir de desqualificacions; defugir del conflicte.

Són molts els estudis que han contribuït en el debat sobre la qualitat periodística. Més recentment i en la línia de trobar unes característiques que facin possible el reconeixement del periodisme de qualitat, Luis M. Romero-Rodríguez, Santiago Tejedor i Bárbara Castillo-Abdul a l'article *From*

the Immediacy of the Cybermedia to the Need for Slow Journalism: Experiences from IberoAmerica (2021) parlen del concepte “slow journalism”.

Segons Coves (2015) aquests tipus de periodisme escapa de la pressió d’informar en temps real. En conseqüència, dóna a les seves històries més expilacions i, més context, més anàlisi i profunditat. Rosique-Cedillo i Barranquero Carretero (2015) li atorguen al “slow journalism” característiques com el desafiament del flux informatiu 24/7 amb el qual es dinamitzen les rutines de producció periodística, el rescat de temporalitats més pausades -com la setmana, el mes o el trimestre, la recuperació de gènere com el reportatge en profunditat o la crònica, la hibridació entre les fórmules de periodisme narratiu i la investigació i el concepte del pes de la novetat.

En aquest sentit, Luis M. Romero-Rodríguez, Santiago Tejedor i Bárbara Castillo-Abdul (2021) després d’analitzar diversos mitjans denominats com a practicants del “slow journalism” en l’àmbit Iberoamericà, desataquen com el rigor és també una de les característiques emergents d’aquest tipus de periodisme. Com que no hi ha pressió en quant a terminis d’entrega dels mitjans de comunicació tradicionals, els mitjans d’”slow journalism” aconsegueixen un periodisme d’investigació amb més proves -documentals, gràfiques, etc.-. Aquesta característica permet ser un autèntic “quart poder”, un paper que molts mitjans de comunicació estan a punt de perdre, convertint-se així en simples difusors dels discursos oficials (Romero, Rodríguez, Tejedor i Castillo-Abdul; 2021).

En la mateixa línia, Leila Guerriero (2010) planteja “els pilars sobre els quals es fonamenta el periodisme narratiu” (Gayà Morlà et al., 2022) que, segons les acadèmiques catalanes és sinònim de periodisme literari, i en aquest text, sinònim de periodisme de qualitat.

1. Pren recursos de la ficció per explicar una història real i construeix una arquitectura tan atractiva com la d’una bona novel·la.
2. Es construeix sobre l’art de mirar.
3. És l’oposat a l’objectivitat. És una mirada, una visió del món, una subjectivitat honesta. Tota peça periodística és una edició de la realitat.
4. Per veure no només s’ha d’estar: per veure, una s’ha de tornar invisible.
5. Només quedant-se es coneix, i només coneixent es compren, i només comprendent es comença a veure. I només quan es comença a veure, es pot explicar.
6. En aquesta nova forma de periodisme la unitat de treball no és la dada, sinó l’escena.
7. S’ha de tenir alguna cosa a dir.
8. S’ha de conèixer la realitat que es narrarà. Saber de què es parla.
9. S’ha de descobrir quina és la millor manera d’explicar la història.
10. És un instrument per pensar, crear i ajudar.
11. Escriure sobre gent comuna, en circumstàncies absolutament extraordinàries i gent extraordinària, en circumstàncies comunes.

12. La clau del periodisme narratiu resideix en què, parlant d'altres, es parla de nosaltres mateixes.
13. De tots els recursos de la ficció que el periodisme pot utilitzar, hi ha un que li està vetat: el recurs d'inventar.

La periodista també posa la importància en estar, veure, conèixer i explicar. Un tipus de pràctica periodística que demana temps, un tipus de periodisme lent.

L'objectiu d'aquest treball de final de grau és analitzar què aporta l'etnografia a un periodisme de qualitat. Per això, hem fet referència a la definició de periodisme i als diferents debats que s'han plantejat des dels inicis del seu exercici. Tot i no tenir una definició clara del que és periodisme, com tampoc del que és el periodisme de qualitat, hi ha indicadors els quals totes les definicions inclouen. El més destacat? El treball de camp i la importància de treballar amb les persones per fer un relat factici que aporti sentit al context en el qual viu la persona a través d'un relat veraç. Recuperant paraules de Kapuscinki (2003), esmentades en apartats anteriors, es defineix l'activitat periodística com una acció delicada on les creadores del relat i de l'imaginari social han de “mesurar les paraules que s'utilitzen”.

És per aquesta raó que ens endinsem en un terreny que sembla fèrtil i ho fem amb la finalitat d'explorar. Un terreny el qual Gayà Morlà i Seró Moreno (2022), a casa nostra, han trepitjat i en el qual es vol abundar: les aportacions i els indicadors de l'etnografia que aporten qualitat en el camp periodístic.

4. ETNOGRAFIA

4.1. Definició: uns primers apunts per aterrjar el debat

L'etnografia és una metodologia. Aquesta pràctica recull el seu significat etimològic del grec: *ethnos* –έθνος–, “tribu, poble” i *grapho* –γράφω–, “jo escric”; i que significa, en el seu significat més senzill, “descripció dels pobles”. Parlem d'un significat senzill atès que les etnografies no només reporten l'objecte empíric d'investigació -sigui una cultura o una societat- sinó que constitueixen la interpretació, coneguda també com la descripció sobre la qual cosa la investigadora va veure o escoltar (Guber, 2001). Una etnografia presenta la interpretació problematitzada de l'autora sobre algun aspecte de la realitat de l'acció humana (Jacobson, 1991). “Es considera una modalitat d'investigació en les ciències socials que sorgeix de l'antropologia cultural i de la sociologia qualitativa, i s'inscriu a la família de la metodologia qualitativa” (Rodríguez, Vera et al., 2011).

L'etnografia té com a origen l'antropologia cultural a través d'antropòlogues de començament del segle XX, com Boas, Malinowski, Radcliffe Brown i Mead amb els seus estudis de cultures

comparatives. Tot i que elles van prendre les ciències naturals com a model d’investigació, es van diferenciar de les metodologies científiques naturals a través de la recopilació de dades de primera mà sobre cultures existents “primitives” (Rodríguez, Vera et al., 2011). L’estudi etnogràfic més antic conegut pot ser el de Bronislaw Malinowski i la visita a les Illes Trobriand el 1920 (Lindolf, 1995). S’argumenta que Malinowski va descobrir noves maneres de fer etnografia a través d’un treball de camp i no en funció dels seus coneixements teòrics del seu imaginari. En aquest cas, l’etnògraf va estar immersiu en les activitats del grup per aconseguir el punt de vista intern (Cramer i McDevitt).

Wolcott (1999), sosté que, tot i l’etnografia no és en si mateixa un mètode de treball clarament definit, és un compromís amb la interpretació cultural. Segons l’autor, l’etnografia suposa fer una immersió, a llarg termini, en la vida quotidiana d’un grup de persones amb la intenció de descriure i comprendre la vida social des de la perspectiva de les persones que hi participen en ella.

L’etnografia com a exploració i investigació d’un cas en detall dona lloc a una anàlisi que implica la interpretació explícita dels significats i les funcions de les accions humanes (Atkinson i Hammersley, 1994). Aquesta interpretació explícita, necessària de detalls, només es pot arribar a través d’un contacte estret amb el col·lectiu de persones que s’analitza. Lindolf (1995) atribueix a la figura de l’etnògrafo la capacitat de descriure tots els aspectes rellevants d’una cultura, sistema social i les seves esperances i experiències col·lectives. Segons l’autor, els detalls del relat i la profunditat de la trobada determinaran la reciprocitat per part de les lectors i faran que entenguin en menor o major grau els sentiments i pensaments d’aquell col·lectiu.

Una etnografia és un producte d’investigació fet en forma de llibre complet (Rodríguez, Vera et al., 2011). Com a resultat d’una investigació, aquesta metodologia de treball de camp té un procés. L’etnografia implica una observació prolongada del grup, on l’etnògrafo forma part d’aquell moment sociocultural, i posteriorment s’estudien els significats del comportament, llenguatge i interaccions de grups que comparteixen una cultura (Creswell, 1998), atès que el grup de persones que s’estudia acostuma a compartir un gran nombre de trets culturals i socials; llenguatge, creences, relacions personals, pràctiques polítiques, entre altres característiques.

Per Harold Garfinkel (1967), el món social no es reproduceix per les normes internalitzades, sinó en situacions d’interacció on les actores lluny de ser simples reproductores de lleis preestablertes que operen en tot temps i lloc, són executores i productores actives de la societat a la qual pertanyen. Normes, regles i estructures vénen de les mateixes interaccions. Per tant, si estudies el comportament i les activitats socials entendràs el funcionament i el pensament d’aquell col·lectiu social.

La finalitat de l’anàlisi a través d’una metodologia etnogràfica és crear una imatge realista i fidel del grup estudiat per contribuir en la seva comprensió. Per fer-ho, però, l’etnògrafo es recolza en

la convicció que les tradicions, els valors i les normes de l'ambient social que s'analitza es van internalitzant a poc a poc creant regularitats que poden explicar la conductiva individual i col·lectiva (Rodríguez, Vera et al., 2011).

Aquesta percepció humana que ofereix l'etnografia des de la figura de la investigadora social suposa el contrast entre els nostres propis conceptes amb els conceptes dels natius, d'aquesta manera és possible formular una idea d'humanitat global construïda per les diferències (Guber, 2001). L'etnografia, per tant, representa la manera d'apropar-se, des de les ciències socials, a realitats separades que estan sistemàticament excloses de les cobertures mediàtiques (Spradley, 1979).

En la mateixa línia, Cramer i McDevitt (2004) denuncien que tradicionalment l'atenció recau en els esdeveniments extraordinaris i en les accions de les elits polítiques i empresarials. Posen per contrast que l'etnografia clama el pluralisme sota la cobertura de la gent quotidiana. D'aquesta manera, amb el reportatge etnogràfic es dibuixa, d'una manera responsable, aquelles cultures normalment marginades per les pràctiques dels dirigents (Cramer i McDevitt, 2004). Poden ser objecte d'estudi una família, recluses de presons, treballadores d'un hospital, alumnes d'una classe o altres grups més vulnerables com alcohòliques, delinqüents, homosexuals, sensesostre, entre d'altres.

Les etnògrafes, però, han de prendre consciència i reflexionar sobre els mètodes que elles utilitzen per descriure el món social, revisant així els valors professionals i donant per legítims aquests mètodes. I és que Guber (2001) possibilita a la investigadora social ser coneixedora d'altres mons només a través de la seva pròpia exposició a ells. Segons l'antropòloga, aquesta exposició té dues cares: els mecanismes o instruments que imagina, crea, assaja i recrea per entrar en contacte amb la població en qüestió -el mètode-; i els diferents sentits socioculturals que exhibeix en la seva persona (Guber, 2001) -la metodologia-.

4.2. Orígens de l'etnografia

Els inicis del treball de camp etnogràfic modern se situen en el moment del gir antropològic social a finals del segle XIX i principis del XX en un context de confrontació entre les europees i els pobles colonitzats (Rockwell, 1980). L'aparició de la variant funcionalista de l'antropologia en aquest context té un seguit d'implicacions ideològiques, entre els quals destaca la negació de la història. Segons (Rockwell, 1980), s'acostumava a ocultar tant la tradició oral dels pobles estudiats com la història dels canvis estructurals provocats per l'expansió del capitalisme. El funcionalisme, per tant, va suposar un tractament amb l'evolucionisme d'aquell context. La teoria funcionalista sostenia que les societats estan integrades en totes les seves parts, i que les pràctiques, creences i nocions dels seus membres guarden alguna funció per la totalitat (Guber, 2001).

Aquest tractament amb l'evolucionisme va comportar reorientació en la investigació antropològica (Rockwell, 1980). Aquesta nova postura deixa enrere l'obtenció de coneixement fora de l'entorn social on succeïa i en aquell moment fer etnografia consistia a realitzar treballs descriptius sobre pobles analfabets (Kuper, 1973). La investigadora passa a tenir el paper d'analitzar la integració de les persones en l'àmbit sociocultural.

A partir d'aquella ruptura amb l'evolucionisme, l'antropologia va generar unes certes característiques (Rockwell, 1980): va iniciar l'acumulació de coneixement particular sobre la diversitat humana i es va dedicar a l'elaboració de teories per explicar tant aquella diversitat com la unitat bàsica dels éssers humans.

En aquesta etapa es duu a terme la professionalització de la ciència social de l'antropologia. Les protagonistes d'aquesta nova percepció van ser Bronislaw Malinowski i Franz Boas. Estableixen, a través de les seves obres, mecanismes per les antropòlogues, defenent l'observació participant com a tècnica principal, per estudiar petites comunitats situades als afers de les concepcions més europees. Malinowski, amb la seva obra *Argonauts of the Western Pacific* (1922) ser el primer que va confrontar les teories sociològiques, antropològiques, econòmiques i lingüístiques de l'època amb les idees que els natius de les Illes Trobiand tenien en respecte el que feien (Guber, 2001).

Malinowski (1922) enumera les característiques de la metodologia etnogràfica en 9 punts:

1. Viure entre les natives (observació directa)
2. Adquirir la informació directa i verbal de les natives per caracteritzar la seva visió del món.
Això implica l'ús del llenguatge local.
3. Llarga estança entre el grup que s'estudia per aconseguir una perspectiva naturalista.
4. Mantenir la mesura adequada entre la distància analítica i l'empatia.
5. Revisar bibliografia i monografies.
6. Descriure en detall la vida de les natives, documentar el seu punt de vista en un diari de camp.
7. Diferenciar descripcions d'observacions directes de comentaris indirectes.
8. Recollir dades des de diferents tècniques.
9. Delineació dels fenòmens culturals tal com s'expressen, no tenir preconcepcions teòriques.

Al finalitzar els anys trenta, amb la fi del període “malinowskià”, el treball de camp ja s'havia consolidat com una activitat individual realitzada en una sola cultura (Guber, 2001).

Els Estats Units el treball de camp etnogràfic es va desenvolupar de manera més pronunciada al departament de Sociologia de la Universitat de Chicago entre els anys 20 i 30.

Robert E. Park, una de les persones fundadores de l'Escola de Chicago i potser la figura més important del departament de Sociologia, va començar la seva carrera com a periodista a diaris de Minneapolis, Detroit, Denver, Nova York i Chicago. La convergència amb el periodisme va influir en el seu treball com acadèmic en sociologia. Va ser el 1916 quan Robert Park va incentivar un programa per investigar la ciutat de Chicago utilitzant la mateixa metodologia que s'havia emprat anteriorment per a analitzar les indígenes nord-americanes.

Park completa el gir empíric iniciat per la primera generació del departament de sociologia de la Universitat de Chicago -com William Thomas-, representant la demanda d'un reconeixement científic en la disciplina. "Caminant pels carrers de les ciutats més grans del món, li encantava ampliar els seus marges d'errors i encerts humans" (Macionis i Plummer, 2000: 598). Segons assenyala Hannerz (1980) va ser en aquell moment de treball exponencial de Park quan la premsa popular va adquirir un esperit de reforma: s'havien iniciat les denúncies de corrupció, tot i que encara no anaven sota el nom de *muckraking* -en català; furgar-.

Els estudis realitzats per Park es van centrar en grups que compartien la mateixa desigualtat econòmica, política, cultural i jurídica. Entre aquests grups es trobaven les delinqüents, les ballarines, les prostitutes, les persones homosexuals i les drogoaddictes, a més de les minories ètniques i immigratòries (Guber, 2001). Aquests estudis van convertir mètodes dissenyats per a estudiar petites poblacions en mètodes d'aplicació per a grans civilitzacions.

La producció d'investigació de l'Escola de Chicago contribueix a obrir la discussió sobre la temàtica metodològica (Tezanos, 1998). S'accepta la multiinstrumentalització -entesa com l'ús de dades estadístiques- des d'un enfocament qualitatiu. Es pot afirmar, doncs, que, gràcies a l'Escola de Sociologia de Chicago, i gran part a Park, es transforma l'etnografia dins investigació amb el treball de camp (Tezanos, 1998). Segons la investigadora, aquesta conjugació reconeix com l'espai d'indagació l'àmbit d'allò quotidià .

4.3. Procés d'autoconsciència

Explicar històries amb les paraules d'una mateixa requereix tenir consciència de la relació entre reporteres i fonts (Cramer i McDevitt, 2004), atès que l'objectivitat a l'hora de narrar uns fets no és una perspectiva estàtica. Durham (1998) parla d'un "standpoint epistemology". Aquest concepte demana una reformulació de l'objectivitat. No apreciar-la com una cosa real i accessible, proposant noves perspectives subjectives. Segons l'autora, hi ha d'haver una autoconsciència per part de l'etnògrafo sobre la seva localització en relació amb el grup de persones les quals s'està estudiant.

L'etnografia pot ser un dels millors mètodes per intentar aproximar-se al màxim a l'objectivitat, tot i ser una metodologia d'estudi la qual el seu significat suposa l'antítesi del concepte. En l'etnografia l'objectiu és la màxima immersió per explicar la història des de la manera més íntima

possible i des de la perspectiva del grup estudiat. Però l'objectivitat s'aconsegueix quan l'estudi de l'etnògrafo i l'experiència de l'estudiat coincideixen (Cramer i McDevitt, 2004). Per arribar a aquest punt, però, cal una presa de consciència per part de l'etnògrafo evitant aplicar el seu propi marc per fer referència a persones o esdeveniments que observi. La imposició del punt de vista de l'etnògrafo perverteix el producte final (Cramer i McDevitt, 2004).

4.4. Mirada etnogràfica

Es diu que l'especificitat de l'antropologia, com la de qualsevol ciència social, recau en l'objecte d'estudi. No obstant i aquesta afirmació, un objecte d'investigació és un fenomen vist des d'un angle teòric específic (Hammersley i Atkinson, 1994) i és que en les ciències socials no hi ha aprenentatge que no estigui mediad per la presència de la investigadora (Guber, 2001).

L'etnografia està estretament associada amb marc filosòfic particular que valida la seva pràctica, el naturalisme (Brewer, 2000). El naturalisme és una orientació que s'ocupa de l'estudi de la vida social en entorns naturals. Com diu Guber (2001), en el naturalisme la ciència social accedeix a una realitat interpretada pels seus subjectes, posant d'aquesta manera, com a eix central del treball, la fusió de la investigadora amb subjectes d'estudi. Entenem, per tant, que la investigadora social no explica una societat, grup, família o col·lectiu, sinó que la compreh i la interpreta. Es basa en la idea central que l'objectiu de les ciències socials és entendre les accions de les persones i les seves experiències al món. I és a partir de la familiaritat íntima de la investigadora amb l'objecte d'estudi des d'on s'aconsegueix un coneixement del món social. Guber (2001), però, lamenta limitacions en el naturalisme. Si la mediadora de la interacció social és la investigadora social, fins a quin punt es coneixen les mediacions entre la realitat teòrica i el seu sentit comú etnocèntric? El relativisme i la reproducció de la lògica nativa per narrar processos socials són, doncs, principis problemàtics de l'enfocament naturalista (Guber, 2001).

L'etnògrafo és un factor clau de la investigació. Hymes (1993) afirma que, al marge de la capacitat que té l'ésser humà per aprendre la cultura, sense la figura de l'etnògrafo la investigació seria impossible. En aquest sentit, segons el lingüista americà, les característiques de la investigadora són, tant per bo com per dolent, un instrument de la investigació. Afirmar, per tant, que la qualitat del procés de la investigació i el resultat final depèn sobretot de la mirada o metodologia de la investigadora, confirma rotundament la importància d'aquesta i la seva òptica. Una mirada personal que es compon per un conjunt de principis de percepció, sentiments i actuació que, encarnats en l'objecte d'investigació, determina per guiar explícitament o implícitament les indagacions (Jociles, 1999).

D'aquesta manera, l'objecte d'estudi està construït pel conjunt de preguntes que es consideren significatives cap a un cert fenomen sociocultural. Un conjunt de preguntes que delimiten l'àmbit del que és observable i el que no i que sempre es fa des d'una perspectiva concreta (Jociles, 1999).

Hi ha una propietat del llenguatge, la reflexivitat, que també situa a la investigadora en el punt central del procés. Sota les paraules de Rosana Guber (2001):

“La reflexivitat suposa que les activitats realitzades per produir i manejar les situacions de la vida quotidiana són idèntiques als procediments emprats per descriure aquestes situacions. Admetre la reflexivitat del món social té diferents efectes en la investigació social. Primer, els relats de l’investigador són comunicacions intencionals que descriuen aspectes d’una situació, però aquestes comunicacions no són simples descripcions sinó que produeixen les descripcions mateixes que descriuen. La presència de la investigadora constitueix les situacions d’interacció, com el llenguatge constitueix la realitat. La investigadora es converteix en el principal instrument d’investigació i producció de coneixements.” (2001: 43)

S’entén, doncs, que les descripcions i afirmacions sobre la realitat no només informen d’ella, sinó que la construeixen. Com escriu Guber (2001), descriure una situació és construir-la i definir-la.

Per la metodologia etnogràfica la reflexivitat és una pràctica diària. Si assumim que les descripcions de les investigadores produeixen les situacions en si, com esmenta Guber (2001), és necessària una etapa del treball etno-metodològic on s’identifiqui no només els coneixements de sentit comú emprats pels subjectes estudiats, sinó també aquell que té la investigadora (Wolf, 1982). Saltar-se aquest procés d’autoconsciència, posa en possibilitat l’opció de caure en una descripció etnocèntrica o teoriconcèntrica, assumint com a “evidents” les associacions incorregibles de la investigadora (Grimson, 2003).

La literatura antropològica sobre el treball de camp ha desenvolupat des de 1980 el concepte de reflexivitat com equivalent a la consciència de la investigadora sobre la seva persona i els condicionaments socials i polítics -gènere, edat, pertinència ètnica, classe social i afiliació política- (Guber, 2001).

D’altra banda, es troba la reflexivitat de la població, l’objecte de coneixement de la investigadora. “La reflexivitat inherent al treball de camp és el procés d’interacció, diferenciació i reciprocitat entre la reflexivitat del subjecte cognoscent -sentit comú, teoria i models- i la de les actrius o objectes de la investigació” (Guber, 2001: 46). D’aquesta manera, es transita de la reflexivitat pròpia a la de les natives.

És important també introduir el concepte “alteritat” d’Esteban Krotz (1994). No és sinònim de diferenciació. Aquest concepte no comprèn a cada ésser humà com diferent i únic a tota la resta. Aquest concepte pren com a significat un tipus de diferenciació, és, segons l’autor, l’estudi de l’antropologia. Té a veure amb les noves experiències, les experiències cap a objectes estranys per a una mateixa. Són colors, paisatges, animals, formes, olors, sentits, però també, religions,

llenguatge, celebracions, cerimònies, etc. Segons Krotz (1994), la confrontació amb les fins ara desconegudes característiques d'un col·lectiu social proporciona una experiència cap el fet aliè. Es planteja, per tant, la idea que l'estudi de l'altra permet l'aprenentatge d'una mateixa.

4.5. Mètode etnogràfic

Si la metodologia és l'ampli marc teòric, filosòfic i personal amb el qual s'associa la relació entre la investigadora i el subjecte d'estudi, el mètode són les regles tècniques que defineixen els procediments adequats conseqüents de la pròpia metodologia de cada investigadora social. Les regles de procediment, és a dir, el mètode, reflecteixen les idees teòriques, filosòfiques i personals més amples sobre la naturalesa del coneixement, l'explicació i la ciència amb la qual la comunitat investigadora se li és atorgada per dotar coneixement de fiabilitat i objectivitat. Per tant, si hi ha alguna discrepància amb els mètodes, serà a conseqüència d'un debat filosòfic o teòric, no de les pròpies tècniques aplicades durant la investigació. El flux de causalitat, doncs, podria resumir-se en metodologia → regles de procediment = mètode → coneixement (Brewer, 2000).

Comparant amb els procediments d'altres ciències socials, el treball de camp etnogràfic es caracteritza per la seva falta de sistematització (Guber, 2001). No obstant aquesta mancança, en certes tècniques s'hi troba una lògica que es recolza en la pròpia inespecificitat de les activitats que compren. Una d'aquestes tècniques d'obtenció d'informació és l'observació participant. Segons Guber (2001), se suposa que la presència davant els fets de la vida quotidiana de la població assegura la confiança en les dades extretes i l'aprenentatge dels sentits que sorgeixen d'aquestes activitats. L'experiència i la testificació són, per tant, la font de coneixement de l'etnògraf (Guber, 2001).

Tal com el seu nom indica, l'**observació participant**, es basa en dues accions; observar, entès com a controlar i retenir tot el que passa al voltant de la investigadora; i participar, en el sentit de comportar-se com una més del col·lectiu social analitzat. Són conceptes contradictoris. Si l'observació posa com a element clau a l'objecte d'investigació, deixant fora d'activitat a l'etnògrafo, el concepte de "participar" intensifica la importància de l'experiència viscuda de l'etnògrafo, incloent-la dins la societat en la qual recau la seva pròpia atenció. Aquesta contradicció, però, més que un déficit, és una qualitat distintiva (Guber, 2001). "L'ambigüïtat implícita d'aquest concepte, no només posa de manifest tensions pròpies del coneixement social entre la lògica teòrica i lògica pràctica, sinó també a les lògiques pràctiques del treball de camp" (Guber, 2001:55).

En aquesta tècnica, la diferència entre observar i participar radica en el grau de relació que s'estableix entre la investigadora social, el seu objecte d'estudi i la incidència que posa aquesta en la conducta del grup. És inevitable que la investigadora contacti amb el món empíric a través dels òrgans de percepció i dels sentiments, atès que la subjectivitat és part de la consciència de la

investigadora i desplega un paper actiu en el coneixement (Guber, 2001). D'aquesta manera, l'observació participant necessita un mínim de participació de la investigadora en l'entorn social analitzat. Segons Guber (2001), l'etnògrafo desenvolupa un rol dins del grup i, per tant, incideix en la conducta dels informats i inevitablement en la seva pròpia.

Atkinson i Hammersley (1994), diferencien diversos rols que pot adoptar la investigadora dins del procediment de recopilació de dades:

- “Complete observer”. S’oculta completament al grup. L’etnògrafo no participa a les activitats i el grup que s’estudia no és conscient de la seva presència.
- “Observer as participant”. Té l’objectiu principal d’observar i la participació queda en un segon lloc, normalment per la falta d’accés íntim al grup.
- “Participant as observer”. Reconeix el seu rol d’observadora i participa plenament en totes les activitats i la cultura del grup.
- “Complete participant”. És una membre més. El grup, però, no és conscient del seu rol com a etnògrafo.

No obstant i la classificació, els autors asseguren que aquests rols estan sotmesos a variacions, segons:

- Si la investigació és coneguda per totes les estudiades, o només per algunes o una.
- Quan i què se sap de la investigació, i per part de qui.
- Quin tipus d’activitat realitza i no realitza la investigadora sobre el terreny, i de quina manera això la situa en relació a les diferents concepcions de categoria i pertinença utilitzades pel grup participant.
- Quina és l’orientació de la investigadora; fins a quin punt adopta conscientment l’orientació d’“insider” o “outsider”.

Seguint la idea de Guber (2001), Atkinson i Hammersley (1994), asseguren que tota investigació social és una forma d’observació participant, perquè no podem estudiar el món social sense formal part d’ell. Aquesta és una visió arrelada al pensament naturalista el qual argumenta que els fenòmens socioculturals no es poden entendre sense la participació interna. Aquesta idea atorga una millor comprensió a cada paraula, gesticulació o acte si s’analitza de manera interna i buscant el significat, anant més enllà de l’aparença física.

Parlar de “participació” com a tècnica d’obtenció de dades en el treball de camp, emfatitza la idea de comportar-se i actuar en funció de les normes de les natives. Recuperant el treball de Malinowski, l’antropòleg va anar descobrint, a través de la integració, una reflexivitat de la societat indígena que no era la seva. La relació íntima entre l’observació i la participació que va establir Malinowski li va permetre reconèixer i analitzar cada fet quotidià del grup social estudiat.

L'especificitat de l'enfocament correspon, segons Walter Runciman (1983), a l'element distintiu de les ciències socials: la descripció. Aquestes ciències observen tres nivells de comprensió: el nivell primari on s'informa què ha ocorregut (el “què”); l'explicació o comprensió secundària que fa referència a les causes (el “per què”); i la descripció o comprensió terciària que s'ocupa del que ha ocorregut per les seves agents (el “com és” per elles).”

La “participació correcta”, és a dir, el compliment de les normes i els valors de les natives, no és l'única opció ni la més desitjada en primera instància. Els errors són per la investigadora i per l'informant un mitjà adequat per problematitzar diferents angles de la conducta social i avaluar la seva significació en la quotidianitat de les locals (Guber, 2001).

En el paisatge de la tècnica de l'observació participant, la participació suposa desenvolupar diferents rols natius, fet que crea, com ja hem comentat, una tensió entre el treball de camp i el seu grau; participar, observar, distanciar-se o apropar-se. Decidir entre estar allà com a testimoni o integrar-se en les activitats i esdeveniments culturals depèn de la investigadora i el que aquesta consideri adequat pels avenços de la seva investigació.

D'altra banda, hi ha una estratègia per fer que la gent parli sobre el que sap, pensa i creu (Spradley 1979), l'**entrevista etnogràfica**. L'entrevista és una relació social a través del qual s'obtenen enunciats i verbalitzacions en una instància d'observació directa i de participació (Guber, 2001). Aquests enunciats poden ser de caràcter biogràfic, apel·lant als sentiments, a les opinions, a les emocions, normes, conductes, valors, entre d'altres.

Per Charles Briggs (1986), les entrevistes són “exemples de metacomuniació”, enteses com a enunciats que informen, descriure, interpreten i avaluen actes i processos comunicatius. Segons Briggs (1986) les investigadores solen confiar durant l'entrevista en les seves pròpies rutines metacomunicatives. En la mateixa línia, Aaron Cicourel (1973) assenyala que les normes suposades per mantenir una entrevista no són altres que les normes d'una bona comunicació en societat. No obstant això, els dos comparteixen la idea que aquesta bona comunicació es pot veure afectada en el moment que l'entrevistadora i l'objecte d'anàlisi no comparteixen “stock de coneixement” atès que provenen d'universos diferents i no tenen els mateixos recursos per definir la situació (Cicourel, 1973).

Una tècnica per aprendre les competències metacomunicatives d'una comunitat i poder establir la relació de manera afectiva és l'entrevista etnogràfica (Spradley, 1979). També coneguda com a entrevista informal (Kemp, 1984) o no directiva (Kandel, 1982).

La no directivitat es fomenta sota el nom de l’”home invisible” (Guber, 2001), com si el fet de no dirigir l'entrevista amb preguntes ja establertes anteriorment, facilités l'expressió d'enunciats i el

sorgiment d'expressions més espontànies per part de l'entrevistada. Segons Guber (2001) és veritat que la no directivitat ajuda a corregir la imposició del marc de la investigadora. No obstant això, aquesta tècnica requereix igualment analitzar la presència de la investigadora i les condicions en els quals es produeix l'entrevista al camp d'estudi (Guber, 2001).

La diferència entre les entrevistes convencionals i una no dirigides és en el flux de comunicació i el plantejament de les preguntes. En les entrevistes estructurades, la investigadora formula les preguntes i demana a l'entrevistada que s'organitzi en funció de l'entrevista, la dinàmica, el qüestionari i a les seves categories (Guber, 2001). Les no dirigides, en canvi, tenen semblances amb les utilitzades per les psicoanalistes. Recauen en l'exercici de deixar fluir l'activitat inconscient de la persona entrevistada per a descobrir els accessos al seu univers personal i, conseqüentment; cultural.

Eduardo Restrepo (2018) anomena àmbits de la vida socials en els quals l'entrevista és una eina privilegiada:

- Accés a les percepcions i valoracions que les entrevistades tenen sobre situacions, fets i personatges, així com desitjos, pors i aspiracions.
- Coneixement d'esdeveniments del passat o del present dels quals les entrevistades van ser testimonis directes,
- Registre de la tradició oral de la qual en són portadores les entrevistades. Aquesta tradició inclou tant la història local com la “oralitura” (contes, mites, narratives. i llegendes populars).
- Descripció d'arts i oficis desenvolupats o coneguts per l'entrevistada, així com el conjunt de relacions socials en les quals es troba inscrita.
- Epistemologia local expressada en la “cosmovisió” de les entrevistades.

L'entrevista com a tècnica d'investigació social conté, en la mateixa arrel de la seva existència, imposicions (Jociles, 1999). Quan l'entrevistadora categoritza els temes els quals es parlan durant l'entrevista ja estan posant uns límits o unes direccions. D'altra banda, a més, una entrevista no deixa una conversa entre una persona que fa les preguntes i l'altra que es limita a contestar-les. Segons Jociles (1999), ambdues característiques són “imposicions fundacionals”, que creen la pròpia situació de l'entrevista.

Guber (2001), però, diferencia 3 procediments en l'entrevista etnogràfica o no dirigida: l'atenció flotant de la investigada, l'associació lliure de la informant -entesa com a l'entrevistada- i la categorització diferida de la investigadora. Aquests procediments poden ajudar a crear la lògica de l'entrevista és del punt de vista de l'entrevistada.

Segons l'antropòloga al principi del contacte la investigadora porta amb ella algunes preguntes que provenen dels seus interessos més generals i de la seva pròpia investigació. D'altra banda, l'objecte d'estudi introduceix les seves prioritats en formes de tema de conversació. Allà es revelen els nusos problemàtics de la seva realitat a la investigadora i es deixa veure com perceben aquesta realitat des del seu univers cultural. Per captar tot aquest material, la investigadora es manté en “atenció flotant” (Thiolent, 1982). Aquesta situació comporta de manera sistemàtica al segon procediment; l’”associació lliure de la informant” (Guber, 2001). Aquesta postura permet introduir temes i conceptes des de la perspectiva de l'entrevistada passant per sobre de les preferències i direccions de la investigadora. Posar com a eix central de l'entrevista a l'entrevistada suposa que la investigadora accepta els marcs de referència de la seva interlocutora per explorar juntes els aspectes del problema de la discussió i de l'univers cultural en qüestió (Thiolent, 1982).

Aquest acte de confiança de la investigadora en l'entrevistada també es posa de manifest en el procediment de la categorització diferida. Aquest acte s'exerceix mitjançant la formulació de preguntes obertes que es van encadenant sobre el discurs de l'entrevistada, fins a configurar un substrat amb el qual es pot reconstruir el marc interpretatiu. Aquí l'entrevistadora té el rol de reconèixer les seves pautes de categorització, ser conscient que no són universals, i construir la conversació i, posteriorment, el relat, sota el discurs de l'entrevistada.

Guber (2001) també separa dos grans moments dins del procés general de l'entrevista: l'obertura i el de focalització i l'aprofundiment.

En la primera etapa, la investigadora formula preguntes. Aquestes preguntes tenen respostes que es converteixen en noves preguntes. De la mateixa manera que en l'observació participant, l'entrevista etnogràfica necessita un alt grau de flexibilitat que es manifiesti en estratègies per a descobrir les preguntes i identificar els contextos amb els quals les respostes cobrin sentit. L'entrevista etnogràfica serveix fonamentalment per a descobrir preguntes, és a dir, construir marcs de referència dels actors a partir de la verbalització associada, més o menys lliure, en el flux de la vida quotidiana (Guber, 2001). En aquesta primera etapa Spradley (1979) recomana l'ús de preguntes descriptives demanant de manera implícita que l'entrevistada parli d'una certa qüestió. Pot vostè parlar-me com era l'escola? Pot explicar-me els seus primers anys a l'escola?

Per aquest tipus de preguntes d'obertura, necessàries en el moment de l'inici de la trobada i de la conversa, Spradley (2979) distingeix les preguntes “gran-tour”:

- Les típiques. S'interroga sobre l'habitual i la quotidianitat. ¿Com s'estudia en aquesta escola?
- Les específiques. Es pregunta per un dia concret o pel moment més recent. ¿Com va anar ahir a l'escola?

- Les guiades. Es fan simultàniament mentre es visita algun lloc. D'aquesta manera l'entrevistada pot anar afegint enunciats mentre es coneix l'espai.
- Les relacionades amb una feina o un propòsit. Es realitzen durant l'exercici pràctic. Així, l'entrevistada pot anar detallant el que està fent en aquell moment.

D'altra banda, anomena les preguntes “mini-tour”. Són semblant a les anteriors, però fan referència a unitats d'experiència, temps i espai més petites.

Aquestes preguntes no són guies. Com assenyala Agar (1980) en l'entrevista etnogràfica tot és negociable. D'aquesta manera, la investigadora fa de l'entrevista un pont entre la seva reflexivitat, la reflexivitat de la interacció i de la població (Guber, 2001).

En la segona etapa, la de focalització i aprofundiment, la investigadora pot dedicar-se a ampliar i sistematitzar els enunciats obtinguts, establint límits de les categories significatives identificades en la primera etapa (Guber, 2001). Una vegada la trobada ja no se situa en els seus moments més inicials i s'ha establert la lògica de les converses entre les dues interlocutores, es poden començar a considerar, per exemple, temes que es poden considerar tabú o conflictius.

Jociles (2006) indica que hi ha unes certes condicions per aconseguir l'èxit de l'entrevista. En primer lloc, situa la confiança entre l'entrevistadora i l'entrevistada com un aspecte de gran importància. Si l'entrevistada desconfia de l'entrevistadora, si no té clars els motius d'aquesta i de si la informació serà traslladada de manera adequada, l'entrevista no podrà procedir adequadament. En cap cas una entrevista ha de dur-se a terme sense que l'entrevistada conegui els propòsits de l'entrevista en particular i de la investigació en general, l'entrevistada ha de ser conscient del que es busca com a investigadores (Jociles, 2006). A més, l'antropòloga posa com a segon lloc, la necessitat per part de l'entrevistadora de tenir un coneixement bàsic per poder identificar els personatges claus per a ser entrevistades i la importància de dissenyar entrevistes que es reproduixin de la manera més natural possible, sense produir sorolls innecessaris. Aquestes condicions necessàries per a assolir de manera satisfactòria els objectius plantejats amb l'entrevista, porta a pensar que s'obtenen millor resultats amb aquesta tècnica quan es té un coneixement previ de la problemàtica que s'investiga i hi ha una relació mínima de confiança amb les persones que s'entrevisten.

És important distingir les entrevistes etnogràfiques, de les enquestes, els qüestionaris i els censos. Les enquestes, els qüestionaris i els censos constitueixen un grup de tècniques que proporcionen informació de caràcter quantitatiu, mesuren i quantifiquen. Aquest tipus de tècniques suposen preguntes tancades, és a dir, les opcions de respostes ja es suggereixen. Al contrari, l'entrevista etnogràfica es compon de preguntes obertes on les entrevistades presenten els seus punts de vista i el seu món sociocultural. Per tant, és una tècnica de caràcter qualitatiu.

Guber (2001) defineix el “context” de l’entrevista com el “marc” en el qual se situa la trobada. Aquest, segons l’antropòloga, compren dos nivells: l’ampliat i el restringit. L’ampliat fa referència al conjunt de relacions polítiques, econòmiques, culturals, que engloben a la investigadora i a la informant. El context restringit fa referència a la situació social específica de la trobada. Pot passar, però, que com a “persona estrangera” la investigadora no coneui amb anterioritat quin és el context significatiu i/o adequat.

En termes generals, una entrevista té un inici, un desenvolupament i un tancament (Guber, 2001). Pot ser aconsellable no enfocar temàtiques massa específiques fins que la relació es consolidi i la informant coneui més els objectius de la investigadora. Al començar és millor referir-se a temes “trivials”, una trivialitat que es modifica segons sector social, ètnic, etc. El tancament té les seves peculiaritats. No es convenient concloure l’entrevista de manera abrupta en moment de gran emoció o en ple tractament de punts conflictius i/o tabú.

5. DIBUIXANT PONTS ENTRE PERIODISME I ETNOGRAFIA

Vincular la metodologia sorgida des de l’antropologia amb la pràctica del periodisme és un fet. Si pensem només en les seves definicions, establim vincles entre els dos conceptes.

Robert E. Park, periodista i una de les persones fundadores de l’Escola de Chicago -institució que va desenvolupar gran part del treball de camp etnogràfic als E.E.U.U.-, amb el seu treball acadèmic, va crear una convergència entre el periodisme i la metodologia etnogràfica, realitzant estudis a un grup de poblacions amb tècniques de la pròpia metodologia.

D’altra banda, professionals del periodisme com Ryszard Kapuscinki o Gabriel García Márquez ja estableixen en els seus temps aquesta necessitat de l’etnografia per a la pràctica periodística. Ambdós casos el que estableixen és anar a buscar les fonts en els seus contextos. Anar a buscar la informació de primera mà.

En el cas de Kapuscinski, ell posa la raó de l’existència del periodisme en les altres persones i en l’entesa amb elles i les seves històries. Garcia Márquez, en la mateixa línia, estableix el “vés, viu-ho i explica-ho” (Gayà Morlà, 2015).

En totes dues definicions s’estableix la necessitat de la creació d’una reflexivitat sorgida de la suma de la reflexivitat pròpia i la reflexivitat aliena. Una reflexivitat que, segons Guber (2000), es defineix amb el llenguatge a partir de la presa de consciència i amb el qual s’emparaula el relat dins de la metodologia etnogràfica. És a dir, un llenguatge que neix de la reflexió de segon ordre (Gaya, 2015). D’altra banda, amb el “vés, viu-ho i explica-ho” (Gayà Morlà, 2015) es recuperen també característiques de l’etnografia com la immersió en el treball de camp -amb tècniques com l’observació o l’entrevista no dirigida-, la mirada o l’”emparaualament” (Duch, 1996).

Com ja s'ha fet esment, Albert Chillón (2015) esmenta la necessitat de deixar el marge la concepció del periodisme com un ofici pràctic, caracteritzat pel domini d'un repertori d'habilitats i competències tècniques aptes per a capturar la realitat social. En esmentar que el periodisme pren com a eina el llenguatge -un llenguatge lluny de ser merament objectiu-, entenem, doncs, que la professió gaudeix d'essència interpretativa -una característica pròpia de la metodologia etnogràfica-.

Periodisme³ i etnografia, per tant, comparteixen interès per l'alteritat (Gaya Morlà et al, 2022), entenent aquest concepte com ho fa Krotz (1994), com allò que neix del contacte cultural i permanent i que pretén captar el fenomen d'allò humà per comprendre-ho i convertir-lo en paraula. És a dir, la periodista s'interessa per la cosa diversa per entendre les interaccions necessàries per fer un relat amb el qual pugui interpretar el retrat dels nostres temps.

D'altra banda, podem afirmar que l'etnografia i el periodisme comparteixen tècniques d'investigació les quals la seva pràctica recau en la immersió del treball de camp (Gayà Morlà et al, 2022). Tot i que l'observació participant no és recurrent dins la pràctica del periodisme -amb l'excepció d'algunes publicacions com el llibre *Ten Day in a Mad-House* de Nelly Bly-, aquesta tècnica i l'entrevista “permeten reconstruir el significat que el món social té per les persones i observar, de primera mà, com aquest significat és confiscat com a mobilitzador que dóna lloc a les accions” (Gayà Morlà et al, 2022).

El periodisme, no obstant i l'intent de recrear de la manera més veraç possible la realitat social, segons l'acadèmica Catalina Gaya Morlà (2015) travessa una crisi de credibilitat.

“El periodisme ha entrat en un carreró sense sortida:oblida a la lectora, pateix una crisi de credibilitat, es converteix en complaent amb els grups de poder en una espècia de llac de narcisisme en el qual polítics, empresàries i propietàries de diaris, també periodistes, se senten reflectides i convençudes del seu propi poder i, a la vegada, perdren la credibilitat” (2015:23).

Aquest fenomen ve acompanyat d'una crisi en les rutines de producció on el paper del treball de camp és el principal afectat. Segons Gayà Morlà (2015), les periodistes, per falta de temps, no surten als carrers i sempre recorren a les mateixes fonts. A més, “no generen coneixement profund d'un tema que permeti entendre la complexitat” (2015:45).

De fet, a l'article *From the Immediacy of the Cybermedia to the Need for Slow Journalism: Experiences from IberoAmerica*, Luis M. Romero-Rodríguez, Santiago Tejedor i Bárbara Castillo-Abdul defineixen el “slow journalism” com a periodisme de qualitat. Un tipus de pràctica periodística que es basa en el desafiament del flux informatiu 24/7. Es demana el temps necessari

³. Les autòres de l'article de Doxa La mirada reflexiva, aportaciones epistemológicas al periodismo literario ante el espejismo 35 del metarrelato de la era digital (2022), parlen de “periodisme literari”, però aquí l'entenem com el periodisme en tota la seva globalitat.

per a la realització de la peça. Segons les autores, com que es cau en rutines accelerades, s'aconsegueixen articles periodístics amb més rigor; amb proves documentals, gràfiques, etc.

Si ens remuntem als inicis de l'etnografia amb el seu origen a l'antropologia cultural, Malinowski, amb el seu treball a les Illes Trobriand el 1920, va entendre noves maneres de viure a través d'un treball de camp d'immersió a llarg termini, sense rutines accelerades.

Gayà Morlà et al (2022) expliquen que la primera dona periodista en aconseguir un Premi Nobel de Literatura va ser Svetlana Alexiévich el 2016. En una conversa amb David Vidal Castell i Laia Seró Moreno, on es reflexiona sobre la necessitat de fer un periodisme de qualitat en l'era digital, sense esmentar, però, explícitament l'enfocament etnogràfic, la periodista respon:

“Tardo entre set i deu anys a escriure un llibre, i converso amb 500 o 700 persones. Quan em trobo amb persones amb relats molt interessants, aleshores les visito cinc o set vegades més. Podeu imaginar la quantitat de pàgines que tinc [...]. No faig exactament una entrevista quan parlo amb una persona. És més aviat una xerrada: comencem a parlar de la vida, com dues persones que, per casualitat, ens hem trobat a la Terra. Cadascuna forma part d'una època, d'uns esdeveniments, som testimonis del nostre temps, de les nostres esperances i utopies. Conversem sobretot: sobre coses serioses, però també sobre la brusa que una porta o sobre si s'ha cremat fent un pastís. És en aquest moment que apareix l'essència de l'ésser humà. Cal ser una persona molt senzilla i no cal tenir por de preguntar quan no entens alguna cosa o la desconeixes. Tampoc no s'ha de jutjar, perquè tots tenim coses que no ens han sortit bé a la vida” (Vidal Castell i Seró Moreno, 2016).

En la mateixa línia, creure que la figura de la periodista és independent a les fonts és caure en la suposada neutralitat que avui en dia sembla ser una utopia.

“La feina periodística és un procés en el qual es posa de manifest que la mirada de l'autora és reflexiva i que aquesta es construeix a partir d'un procés de reflexió de segon ordre i en relació amb les informants” (Gayà Morlà et al, 2022).

Per tant, redefinir la distància entre els periodistes i les persones que viuen les històries de primera mà és vital. Reduir aquesta distància és necessari per entendre i construir un bon retrat de la realitat social. Aquesta alteritat és pròpia de la metodologia etnogràfica.

“Aquesta reflexió és un repte, atès que aquesta forma de relació entre els periodistes i persones entre en contradicció amb un dels principis del periodisme. [...] No obstant això, a la periodista no li queda altre remei que ser honesta amb les comunitats a les qual s'apropa” (Gayà Morlà et al, 2022).

Un periodisme basat en característiques de l'etnografia, com la mirada reflexiva o l'alteritat, construeix una alternativa al relat mercantilista amb el qual funcionen les actuals rutines de producció. Segons Gayà Morlà, Serò i Garde (2022) el discurs periodístic s'ha de configurar sobre una base dramàtica i espectacular amb una doble intenció: entretenir i informar. Per les autors, “emergeix com una possibilitat de comprensió i és configurat per una suma de detalls (no anècdotes) interpretats segons el punt de vista construït per l'autora” (2022: 286).

S'entén, per tant, que característiques de l'etnografia, com el treball de camp on les fonts són les protagonistes a través de converses que redueixen distància entre periodista i informant, poden ser adoptades com a pràctiques periodístiques per a fer un retrat més compromès i de qualitat.

6. DISSENY METODOLÒGIC

Un cop establerts els vincles entre periodisme etnografia i qualitat pretenem, a través d'una proposta d'anàlisi, mostrar elements etnogràfics de relats periodístics premiats.

És per això que s'ha elaborat una fitxa d'anàlisi amb indicadors que visibilitzen els vincles entre els tres conceptes treballats en el marc teòric. Aquestes categories ens ajuden a determinar si la metodologia etnogràfica aporta elements distintius i dóna qualitat a la pràctica periodística.

Per aconseguir-ho, s'ha realitzat una anàlisi dels dos últims reportatge premiats -2021 i 2020- als *Premio Gabo*. És un premi instaurat per la Fundació Gabo amb l'objectiu de promoure un millor periodisme.

La inspiració del Premi Gabo es troba en els ideals que van fundar a Gabriel García Márquez a fundar, el 1994, la Fundació Gabo. És considerat el reconeixement més important de periodisme en l'àmbit Iberoamericà.

Les categories en les quals s'entrega el Premi Gabo:

- **Text.** Per l'autora del millor treball de periodisme escrit. És una aposta per les narracions amb visió d'autor i una celebració de la paraula escrita com una de les formes més boniques d'explicar una història.
- **Imatge.** Per l'autora del millor treball de periodisme visual: fotografia, vídeo, animació, visualització de dades i altres formats.
- **Cobertura.** Per l'autora del millor conjunt de treballs sobre temes d'actualitat en qualsevol suport.
- **Reconeixement a l'excel·lència.** Premi per la periodista o equip periodístic de reconeguda independència, integritat i compromís amb els ideals de servei públic del periodisme, que mereixi ser destacat i posat com exemple pel conjunt de la seva trajectòria o per una

aportació excepcional en la recerca de la veritat o l'avenç del periodisme. La guanyadora és escollida pel Consell rector del Premi Gabo.

En aquesta recerca, però, la categoria que s'ha tingut en compte per l'elecció de la mostra ha estat la de “text”, atès que en la recerca ens interessa el periodisme narratiu.

6.1. Justificació de la matriu d'anàlisi (elaboració pròpia)

Per a realitzar l'exploració de les peces periodístiques, es compta amb una matriu d'anàlisi - d'elaboració pròpia- on es treballaran els pilars de la proposta teòrica d'aquest TFG. D'aquesta manera es podrà determinar si, en uns textos periodístics considerats de qualitat, es troben elements de la metodologia etnogràfica:

- **Nom del reportatge**
- **Any de publicació**
- **Autors**
- **Lloc de publicació**
- **Lloc dels fets**
- **Tema tractat**
- **Marge**

En la mateixa línia, és important veure si la mirada es posa també en qüestions no tractades en els discursos dels mitjans de comunicació de masses. Veure si es dóna importància a històries fins ara desconegudes, veure si es dóna importància al marge.

- **Extensió del relat i durada de la investigació**

L'extensió del treball i la durada de la investigació determinen la dedicació que se li ha donat a la peça periodística. Analitzant aquestes nocions es pot veure si la investigació s'ha realitat amb les presses accelerades de les routines de producció o ha estat fruit d'un “slow journalism” intentant exposar tota la documentació i versions necessàries.

- **Protagonistes**
- **Fonts utilitzades**

Kapuscinski posa tota la raó de l'existència del periodisme en les altres persones i en l'entesa amb elles i les seves històries.

D'altra banda, mirar el tipus de fonts -si és gent corrent, més enllà de les estructures de poder- i la interacció que s'estableix amb aquestes; horitzontal o vertical.

- Fonts personals
 - Fonts institucionals
 - Fonts estadístiques
 - Altres que pugui sorgir durant l'anàlisi
- **Elements immersius del treball de camp**
 - Immersió en el lloc dels fets
 - Immersió en les estructures de poder
 - **Tècniques utilitzades**

Finalment, és important veure quines tècniques utilitzen els periodistes per aconseguir les històries, el context i la informació i examinar si usen l'observació participant o l'entrevistà no dirigida - tècniques recurrents en la metodologia etnogràfica-.

- **Elements d'interpretació cultural**

Observar quin ús es fa de la descripció o el diàleg i és de complexa la interpretació cultural. És a dir, si a part de descriure es busca un sentit més enllà dels efectes obvis.

- **Autoria i mirada**

L'etnografia, segons Rosana Guber, estableix el relat en funció de la reflexivitat -pròpia i dels altres-. Per tant, analitzant el relat de l'autora, les interpretacions i la relació que estableix la periodista amb les persones, amb les seves històries i amb el context, es pot concloure com de presents hi són la reflexivitat i l'alteritat.

6.2. Mostra d'anàlisi

S'ha escollit per analitzar els dos reportatges premiats en les dues últimes edicions del premi -2021 i 2020-. S'ha acordat amb la tutora que serien dos reportatges perquè ambdós tenen una llargada considerable i perquè es busca una anàlisi qualitativa. A més, aquesta anàlisi pot servir com a prova pilot per a investigacions posteriors.

El reportatge escrit premiat el 2021 és el *La masacre de Tamaulipas: el sueño americano muere en México*. Un reportatge elaborat per cinc periodistes de diferents disciplines, totes amb més d'una dècada cobrint temes d'immigració i seguretat a Mèxic, Amèrica Llatina i als Estats Units. Entre l'equip es troba el reporter Pablo Ferri, la fotògrafa i vídeo-periodista Mónica González, la

reportera Lorena Arroyo i el periodista Hèctor Guerrero. A més, Eliezer Budasoff es va encarregar d'ofrir la guia editorial a les reporteres i va editar el text.

Aquest reportatge explora en profunditat la matança de setze persones guatemalenques assassinades a tirs i calcinades a Tamaulipas, a uns 60 km de la frontera amb els Estats Units. Aquest text indaga les causes de la massacre i retrata, a més, les causes que ha mogut a milions de persones guatemalenques a invertir tot el que tenen en emprendre el perillós camí als Estats Units i com algunes acaben en mans del crim organitzat i sent víctimes d'un sistema que s'aprofita d'ells.

Publicat un mes després dels assassinats, el reportatge aconsegueix posar cara a les personnes assassines i a reconstruir què els va motivar a anar-se'n i els sacrificis que van haver de fer pel viatge, donant llum i contextualització a la realitat comuna: la de les immigrants que perdren la vida en la recerca del somni americà.

El segon text analitzat és *Venezuela, el paraíso dos contrabandistes*. Aquest reportatge, resultat d'una aliança periodística entre Correo del Caroni (Veneçuela), De Correspondent (Països Baixos), InfoAmazonia (Brasil), Miami Herald (Estats Units) i Runrun.es (Veneçuela), investiga els conflictes miners, tràfic d'or i fluxos d'efectius il·lícits a través de l'anàlisi de dades i entrevistes amb fonts de les institucions estatals, traficants d'or del Carib, refugiades veneçolanes que són utilitzades com portadores d'or i actores involucrados en el comerç. Es tracta d'una fusió entre treball de camp i anàlisi en profunditat de les estadístiques per identificar les rutes internacionals de contraban -començant per Veneçuela- i evidenciar com Colòmbia i les Illes del Carib holandès s'utilitzen com a trampolí perquè els minerals arribin als seus destins: els Estats Units, Europa i Orient Mitjà.

L'equip de la peça periodística està conformat per nou periodistes, procedents de cinc mitjans diferents, que han participat durant mesos en la investigació. A més, editores, traductores, desenvolupadores i altres professionals van formar part de l'equip -amb un total de 25 persones- que fan fer possible el format multimèdia.

7. RESULTATS DE L'ANÀLISI

La masacre de Tamaulipas: el sueño americano muere en México és un reportatge publicat a El País l'any 2021 que relata la matança de setze persones guatemalenques assassinades a tirs i calcinades a Tamaulipas, a uns 60 km de la frontera amb els Estats Units, a Mèxic. Es pot concloure, per tant, que es tracta d'un tema considerat propi del marge, és a dir, un tema no tractat en els mitjans de comunicació de masses. En aquest reportatge la centralitat recau en la història de 7 de les 16 persones: el perquè del viatge, el seu entorn, les seves motivacions, etc. A partir de les històries, es dóna un context més global d'aquesta problemàtica. A més, les històries es relaten també a través de 15 fonts personals, les quals la majoria formaven part de l'entorn de les víctimes;

d'altres són testimonis de la injustícia. Altrament, només s'utilitza una font institucional: el mateix govern de Tamaulipas.

En tractar-se d'un tema social d'alta complexitat, queda clara la immersió en els entorns treballats per part de les periodistes; tant en els llocs físics dels fets -ja sigui amb les famílies de les víctimes i els veïns de Doctor Coss, per exemple-, com en les estructures de poder -amb la intenció de mostrar un govern responsable d'aquesta matança-.

En la mateixa línia, continuant dins l'entorn de confiança, l'observació i les entrevistes -sobretot les no dirigides, les converses- són les tècniques més usades en aquesta investigació. D'aquesta manera, es poden extreure informacions més personals. Sense aquesta reducció del distanciament entre la periodista i la font i el seu entorn, l'accés als continguts seria més restringit. Tanmateix, aquestes tècniques serveixen per a construir el relat amb elements d'interpretació cultural; com és el cas de la descripció. Aquesta és present, però només quan es necessitat, quan es pretén buscar un sentit més enllà dels efectes obvis a través d'escenes. La descripció del tipus de cases que hi ha a Comitancillo -poble d'on era la Santa Cristina, una de les víctimes-, per exemple, serveix per exposar la principal necessitat per la qual les persones guatemalenques emprenen el perillós viatge; els diners.

Pel que fa a la mirada, aquesta hi és present en tant que les descripcions i les afirmacions venen determinades i es construeixen segons la perspectiva d'aquestes. Posar la mirada i l'atenció en aquestes aldees i civilitzacions més remotes, els quals els noms ni apareixen a Google, és decidir qui relat es representarà i des d'on es construirà.

Venezuela, el paraís de contrabandistas, el segon reportatge analitzat en aquest treball, és una investigació fruit d'una col·laboració entre diferents mitjans: Correo del Caroni, De Correspondent, InfoAmazonia -mitjà on va ser publicat el 2019-, Miami Herald i Runrun.es. És un reportatge que investiga els conflictes miners, tràfic d'or i fluxos d'efectius. S'identifiquen les rutes internacionals de contraban -començant per Veneçuela- i s'evidencia com Colòmbia i les Illes del Carib holandès s'utilitzen com a trampolí perquè els minerals arribin als seus destins: Estats Units, Europa i Orient Mitjà. D'aquesta manera, per tant, és un tema no tractat en els mitjans de comunicació de masses, és un tema del marge.

La investigació s'ha realitzat a través d'una convergència entre fonts personals, fonts institucionals i fonts estadístiques. El volum més gran de fonts són les de tipus personal, amb un total de 23 fonts -cal recordar que és un reportatge on el relat és molt més extens que el primer analitzat-. Tanmateix, d'aquestes 23 fonts personals, un total de 13 fonts -una mica més de la meitat- no estan identificades. Aquestes persones no identificades corresponen a perfils que estan directament relacionats amb el contraban d'or procedent de Veneçuela: treballadores i representants de companyies com Minerven -principal empresa subministradora d'or del Banc Central de

Veneçuela-, “mules” -que són aquells qui transporten l’or- o propietàries de botigues de compravenda, entre d’altres.

El mateix passa amb les fonts institucionals. Amb un total de 13 fonts institucionals, entre les quals es troben portaveus de les duanes, policies o secretàries general dels governs afectats, hi ha un total de 7 perfils no identificats; tots membres dels cossos de seguretat.

Aquesta tendència per part de les fonts a no voler ser identificades en el reportatge retrata el perill dels continguts i l’amença que reben aquells qui, d’una manera més o menys directa, hi tenen a veure.

D’altra banda, aquest reportatge es construeix sota un gran nombre de dades de caràcter estadístic. Entre les fonts, es consideren organismes i diverses ONG com l’Organisme Mundial de la Salut (OMS), l’Observatori Veneçolà de Violència, l’Agència de l’ONU pels Refugiats (ACNUR) i, fins i tot, documents filtrats de les duanes d’Aruba i Curaçao-, entre d’altres.

Tot aquest gran nombre de fonts mostren la complexitat de la investigació i de la temàtica tractada, atès que les periodistes demostren una rigorositat en tant que es justifica i es comprova aquelles informacions que es redacten i s’expliquen.

En la mateixa línia, tenint en compte el tema tractat -el contraban d’or- i el perfil de les fonts personal i el perill que suposa els seus testimonis, queda evident la immersió; tant en el lloc dels fets com en les estructures de poder. Donar veu a fonts que formen part del procés de contraban, aportant proves i evidenciant aquesta explotació i intentar que el govern respongui, és desestabilitzar el govern.

Pel que fa a les tècniques, l’observació s’usa en quantitat reduïda, però quan s’utilitza, és per adquirir informació que després serà emparauleada per descriure situacions i entendre contextos, juntament amb dades estadístiques. Tanmateix, en tractar-se d’una problemàtica que amenaça a gran part de la població que s’hi veu afectada, les informacions per a construir el relat s’extreuen de gent afectada la qual no s’identifica. D’aquesta manera, es pot entendre que les declaracions han estat concedides en contextos espontanis entre gent de confiança, a partir de converses casuals i entrevistes no dirigides, on la informant es pot sentir més relaxada i còmode. Es mostren, a més, alguns diàlegs entre testimonis de la situació per exemplificar millor l’escena.

En aquest relat, com qualsevol altre, constantment s’emparaula a través d’una mirada. En aquest cas també es tracta d’una mirada crítica. Una mirada i un posicionament de les autors que ha estat construït a partir de la trobada entre les informacions extretes de les informants amb els valors i les percepcions que tenien elles mateixes com a persones i periodistes.

Es pot extreure, per tant, que ambdós reportatges són relats sorgits de llargues investigacions amb la finalitat d'exposar vides -per unes desconegudes, i per altres oblidades- que viuen grups de poblacions els quals no s'acostuma a posar la mirada dels grans mitjans de comunicació de masses. És a dir, que viuen al marge. En la mateixa línia, els dos relats exposen **injustícies que afecten les vides de les persones**, injustícies que les hi afecten fins al punt de ser amenaces cap a la seva integritat física. Es crea el relat a través de les històries personals i l'experiència.

Posar la mirada en aquestes històries, en les persones testimonials i en les seves veus, és tenir intenció de donar-les veus. Ara bé, com s'aconsegueixen aquestes veus que viuen des de la por?

Els dos relats prenen la **immersió** com la principal metodologia de la seva investigació. Aquesta metodologia és present tant en els llocs dels fets com en les estructures de poder. D'aquesta manera, i amb tècniques com l'observació i les entrevistes -dirigides o no dirigides- s'obtenen informacions.

En les cas de les **fons** personals, és evident que hi ha una feina de confiança prèvia. La figura de la periodista deixa de ser vista com a amenaçadora i passa a ser vista com una persona amiga. Així doncs, es té accés a informació personal de la vida de les persones que ajuden a la construcció del relat i/o per contextualitzar. Aquests tipus de fons -les personals- són la centralitat de relat; les protagonistes de les històries. En el cas del relat de Tamaulipas, per exemple, ho són els familiars; i en el cas del contraban d'or veneçolà, ho són aquelles persones que formen -o han format- part de la compravenda.

Al contrari, si no es dugués a terme aquesta immersió i, conseqüentment la minimització del distanciament entre investigadora i fonts, en investigar temes com aquests on hi ha vides de persones amenaçades, aquests no voldria relatar el seu testimoni. Cal recordar que en tots dos casos hi ha un alt risc d'amenaça per a les fonts cada vegada que expliquen el seu testimoni.

D'altra banda, la immersió en les estructures de poder per part de les periodistes es reflecteix sota la intenció de desestabilitzar governs corruptes que s'aprofiten d'aquestes injustícies. En aquest cas, les fonts amb les quals es compta per aconseguir aquestes informacions són fonts institucionals. No obstant i el perfil de la font, el treball previ de desprendre's de la figura de periodista també és present.

Per obtenir aquests testimonis, tant personals com institucionals, és necessari l'ús d'unes **tècniques** específiques. En tots dos reportatges -amb major o menor aparició- és present la descripció. Aquest element és emparaulat al relat amb una mirada pròpia a través de l'observació, una de les principals tècniques de l'etnografia. Amb aquesta, es presenten uns nous imaginaris visuals a la lectora sobre una situació externa a la seva persona i, tanmateix, donen context a la injustícia que es presenta.

En la mateixa línia, però amb una finalitat d'aconseguir el testimoni de les fonts, s'usa la tècnica de l'entrevista -dirigida i no dirigida-. En funció del perfil de la font, s'utilitza un tipus o un altre. Com ja s'ha comentat, la confiança i el distanciament de la figura de la periodista i la font és important, atès que es tracta de dos temes que posen en perill la vida de les testimonis. Una entrevista no dirigida pot ser la tècnica més efectiva per obtenir aquesta informació, on la periodista deixa de ser vista com a agent amenaçador i l'intercanvi d'informació es converteix en una conversa informal en un entorn de confiança.

Pel que fa als **elements d'interpretació cultural**, i recollint tot el que s'ha anat exposant en els resultats, la descripció és la que m'és s'utilitza. Com ja s'ha dit, dóna un sentit més global als esdeveniments, dóna context i exposa les causes i les situacions que fan possibles aquestes injustícies socials i econòmiques. Es descriuen persones, activitats i escenes.

En els dos reportatges, totes aquestes decisions emprades per les periodistes -les tècniques, les fonts, l'emparaulement i el relat- vénen determinades per una **mirada**. En aquests dos casos, a més, una mirada crítica que intenta desestabilitzar les branques de governs corruptes.

Totes aquestes decisions d'enfocament i construcció del relat, que posteriorment construeixen la presentació d'aquelles societats, vénen determinades pel que, segons Guber (2001), defineix com a propietat del llenguatge, la reflexivitat. És a dir, la suma de les percepcions pròpies de les periodistes i la de les informants. D'altra banda, és present l'alteritat en tant que la confrontació per part de les autors amb les, fins ara desconegudes, característiques d'un col·lectiu social serveix per aconseguir una experiència cap al fet aliè.

8. CONCLUSIONS

Aquest treball de final de grau s'ha realitzat amb l'objectiu d'estudiar com l'etnografia s'utilitza en el periodisme -a través del dibuix dels vincles entre les dues pràctiques- i com aquest enfocament metodològic, provinent de l'antropologia, enriqueix el relat. Per assolir l'objectiu, s'han respost els dubtes plantejats a l'inici de la recerca: l'etnografia i els seus elements, el periodisme i els seus debats, el concepte de qualitat periodística, entre altres qüestions. D'altra banda, s'han analitzat dos reportatges -considerats periodisme de qualitat⁴- per veure quins elements d'etnografia els construeixen. Una vegada plantejada la proposta teòrica d'aquest treball i analitzats els dos reportatges, doncs, com enriqueix la metodologia etnogràfica el relat periodístic de qualitat?

Abans, però, d'arribar a una resposta final a la pregunta anterior, voldria portar a les conclusions certs aspectes teòrics que m'han ajudar avançar i que, crec, són part de la proposta. Així, en aquesta recerca s'han fet aproximacions als vincles entre els dos conceptes -etnografia i periodisme-, que hem conclòs que, lluny de ser distants, semblen ser enriquidors un per l'altre.

⁴*La masacre de Tamaulipas: El sueño americano muere en México i Venezuela, el paraíso de los contrabandistas* són els 44 reportatges guanyadors dels Premis Gabo 2021 i 2020, respectivament.

Buscant una definició per periodisme, i recordant els principis, que segons Kovach i Rosentiel (2012), comparteixen les professionals del periodisme, queda retratada la importància del compromís amb la veritat. Com els periodistes diuen: “La primera obligació del periodisme és la veritat” (Kovach i Rosentiel, 2012). En aquesta recerca, però, s’ha reflexionat al voltant d’idees de certes autors -com Rosana Guber o Albert Chillón- les quals desconeixen aquest concepte. I és que, que és la veritat i fins a quin punt és presentada en el relat?

Si assumim que el periodisme pren com a eina el llenguatge -i aquest entenem que és abstracte i subjectiu-, definim, doncs, que la professió gaudex d’essència interpretativa i es fa inevitable la integració dialèctica de la cultura i la capacitat de discerniment crític (Chillón, 2001). D’aquesta manera, i com defensa l’acadèmic català, es deixa al marge la concepció del periodisme com un ofici pràctic.

Però, aleshores, com s’arriba a conceptes tan anhelats durant la construcció del relat com ho són la neutralitat i l’objectivitat?

Acceptar que el que anomenem realitat objectiva no és sinó un acord intersubjectiu resultat del pacte entre les realitats subjectives particulars (Chillón, 2001) i que el llenguatge, lluny de ser neutral, no correspon a la realitat exacta que percebem, estem assumint que ideem nous subjectes en el moment que parlem d’aquests. Chillón (2017) assegura que aquelles qui obereixen la capacitat de fer referència a la realitat de manera no-fictícia, és a dir, exempta de mediacions, oblidem que el que la gent anomena no-fictici es caracteritza per ser una interpretació.

Tanmateix, ens hem de desprendre de la idea que un periodisme de qualitat és aquell que té com a objectiu el relat verídic que persegueix nocions com la neutralitat i l’objectivitat. El que fem, per tant, amb la realitat, és convertir-la “performativament en objectivació” (Chillón, 2017).

Albert Chillón l’any 1999 introduceix el concepte de “facció” per posar nom al que ell defineix com a relats que interpreten la realitat -una noció que no es veu reflectida en la dicotomia de ficció i no-ficció-. Uns relats, a més, que posteriorment construeixen els fets dels quals es parla. D’aquesta manera, es pot definir aquell relat que, sense buscar la neutralitat, pren consciència de la seva naturalesa subjectiva. Aleshores, es renuncia a la possibilitat d’emparaular la realitat de manera objectiva.

Aquest pot ser el primer pas, de fet, per avançar cap al vincle entre etnografia i periodisme: entendre que la participació de la mirada pròpia és present durant la construcció del relat. És a dir, ser conscient de la implicació involuntària de la perspectiva en la pràctica d’observar, entendre i emparaular.

Aquesta presa de consciència és el que -ja comentat en la proposta teòrica d'aquest treball- el 1995, l'ASNE -American Society of Newspaper Editors- instaura a través d'unes directrius ètiques per les professionals del periodisme. Aquestes incorporen un plantejament cap a la reflexivitat -un concepte que Guber (2001) situa en el punt central de la metodologia etnogràfica i defineix com a propietat del llenguatge i que per nosaltres és un dels ponts d'ambdues disciplines-:

1. Quines suposicions i opinions preconcebudes portes a la taula?
2. Com influeixen aquestes opinions preconcebudes a la nostra cobertura informativa?
3. Com escoltem i a qui? Quines veus hem de cobrir i com hem d'aprofitar les diferents dimensions de les comunitats per trobar aquestes veus?
4. Com podem pensar amb la nostra cobertura durant el procés? Quan pensem amb la nostra cobertura durant el procés, com han de sonar les nostres conversacions?

Totes aquestes preguntes prèvies al treball de camp i a la posterior construcció del relat, són reflexions al voltant de la mirada reflexiva. I és que un llenguatge que neix de la reflexió de segon ordre (Gaya, 2015), pot ajudar a entendre que has de tenir una mirada pròpia abans de fer el relat i poder treballar amb ella.

En la mateixa línia i recuperant els punts exposats de la Leila (2010) en l'apartat de periodisme de qualitat:

1. Pren recursos de la ficció per explicar una història real i construeix una arquitectura tan atractiva com la d'una bona novel·la.
2. Es construeix sobre l'art de mirar.
3. És l'oposat a l'objectivitat. És una mirada, una visió del món, una subjectivitat honesta. Tota peça periodística és una edició de la realitat.
4. Per veure no només s'ha d'estar: per veure, una s'ha de tornar invisible.
5. Només quedant-se es coneix, i només coneixent es compren, i només comprendent es comença a veure. I només quan es comença a veure, es pot explicar.
6. En aquesta nova forma de periodisme la unitat de treball no és la dada, sinó l'escena.
7. S'ha de tenir alguna cosa a dir.
8. S'ha de conèixer la realitat que es narrarà. Saber de què es parla.
9. S'ha de descobrir quina és la millor manera d'explicar la història.
10. És un instrument per pensar, crear i ajudar.
11. Escriure sobre gent comuna, en circumstàncies absolutament extraordinàries i gent extraordinària en circumstàncies comunes.
12. La clau del periodisme narratiu resideix en què, parlant d'altres, es parla de nosaltres mateixes.
13. De tots els recursos de la ficció que el periodisme pot utilitzar, hi ha un que li està prohibit: el recurs d'inventar.

Els punts 2, 3, 4, 5, 6, 8, 11 i 12 s'atribueixen a característiques pròpies de la metodologia etnogràfica, amb les quals la periodista defineix periodisme de qualitat. Tanmateix, unes característiques que parlen de l'entorn de la mirada. I és que, si segons Guber (2001), en les ciències socials no hi ha aprenentatge que no estigui mediat per la presència de la investigadora i, per tant, és impossible desprendre't de la pròpia perspectiva, com intervé aquesta en la construcció del relat?

En els dos reportatges analitzats -el cas de la massacre de Tamaulipas i el contraban d'or veneçolà-, la mirada de les autores és present. Totes les decisions d'enfocament i construcció del relat, que posteriorment construeixen la presentació i el retrat d'aquella societat, vénen determinades per la reflexivitat, és a dir, la mirada.

D'altra banda, l'alteritat (Krotz, 1994) -un altre aspecte introduït en la proposta teòrica sobre la metodologia etnogràfica- es manifesta en els relats a conseqüència de la confrontació per part de les autors amb les, fins ara desconegudes, característiques d'un col·lectiu social. Aquesta convergència serveix per aconseguir una experiència cap a allò aliè i, conseqüentment, s'aconsegueixen entendre les interaccions necessàries per a fer el retrat de la societat. Alhora, l'estudi de l'altra permet l'aprenentatge d'una mateixa.

Aquests dos conceptes posen la mirada en les altres -les qui no tenen espai en els mitjans de comunicació de masses-, trencant així els discursos hegemònics que ofereixen una única perspectiva del retrat. Unes idees de les majories socials amb les quals Suárez (2014) demana trencar per poder convertir la pràctica periodística en una pràctica de qualitat. Un marge que, a més, es veu recolzat en els dos reportatges analitzats. Recuperant un dels punts de Leila Guerriero (2010): “la clau del periodisme narratiu resideix en què, parlant d'altres, es parla de nosaltres mateixes”.

En la mateixa línia, Cramer i McDevitt (2004) denuncien que tradicionalment l'atenció recau en els esdeveniments extraordinaris i en les accions de les elits polítiques i empresarials. Posen per contrast que l'etnografia clama el pluralisme sota la cobertura de la gent quotidiana. D'aquesta manera, amb el reportatge etnogràfic es dibuixa, d'una manera responsable, aquelles cultures normalment marginades per les pràctiques de les dirigents (Cramer i McDevitt, 2004). I és aquesta intenció de donar veu a les testimonis de les històries el que segons Ryszard Kapuscinski (2003) el que defineix verdaderament el periodisme. Segons el periodista sense elles no podem fer res. Sense l'ajuda, la participació, l'opinió i el pensament de les altres, no existim (Kapuscinski, 2003).

De nou veiem que una característica pròpia de l'etnografia -de posar l'atenció i l'altaveu a veus habitants del marge- ja es posava en pràctica als anys 60 als Estats Units per un grup de periodistes conegeudes com les *muckrakers* -traducció en anglès de “recollidores de brutícia”-. Com el mateix nom indica, eren les encarregades d'explicar allò que cap mitjà de comunicació de masses,

explicava; les històries que es consideraven “brutícia”. Eren un “grup d'escriptores dedicats a exposar totes les malalties i els abusos de la societat” (Winberg et al, 2001). A més, eren grup de periodistes que ja fomentaven gran part de la construcció del relat al voltant del treball de camp; la immersió.

Aquestes nocions al voltant de la mirada, durant la construcció del relat periodístic i, posteriorment l'emparaulellament, es posen en pràctica a través d'unes tècniques, a través d'un mètode.

Recuperant els aspectes teòrics plantejats en els apartats de periodisme i periodisme de qualitat, els elements que més es tenen en compte per fer un relat factici que aporti sentit al context en el qual viu la persona retratada són el treball de camp i la construcció del relat a través de les personnes. Es posen com a pilars fonamentals, doncs, les personnes testimonials i les tècniques pròpies de la metodologia etnogràfica.

Tanmateix, ha quedat comprovat com en els dos reportatges analitzats i amb la finalitat d'aconseguir el testimoni de les fonts, s'usa la tècnica de l'entrevista no-dirigida. Una entrevista d'aquest tipus pot ser la tècnica més efectiva per obtenir aquesta informació, on la periodista deixa de ser vista com una persona amenaçadora i l'intercanvi d'informació es converteix en una conversa informal en un entorn de confiança. Aquesta idea, no només coincideix amb les característiques de l'etnografia descrites per Malinowski (1922), sinó que s'engloba dins dels 13 punts amb els quals Leila Guerriero (2010) defineix el periodisme narratiu, per nosaltres, periodisme de qualitat:

“Per veure no només s’ha d’estar: per veure una s’ha de tornar invisible.” (Guerriero, 2010)

Aquesta confiança, fruit d'una bona immersió en el lloc dels fets i amb les personnes que hi interaccionen, redueix la distància entre les testimonis i les periodistes. Així doncs, es té accés a informació personal de la vida de les personnes que ajuden a la construcció del relat i/o per contextualitzar. Si no hi hagués aquesta immersió i un contacte estret amb les protagonistes de les històries personals, en investigar temes considerats “del marge”, aquestes es veurien més amenaçades a l'hora de relatar el seu testimoni. Aquesta característica pròpia de l'etnografia i executada en les pràctiques periodístiques faciliten, doncs, l'accés a informacions que profunditzin i/o contextualitzin més el retrat de la societat.

D'altra banda, la tècnica de l'observació. Atkinson i Hammersley (1994), asseguren que tota investigació social és una forma d'observació participant, perquè no podem estudiar el món social sense formar part d'ell. Aquesta idea atorga una millor comprensió a cada paraula, gesticulació o acte si s'analitza de manera interna i buscant el significat, anant més enllà de l'aparença física. L'especificitat de l'enfocament correspon, segons Walter Runciman (1983), a l'element distintiu

de les ciències socials: la descripció. És a dir, allò que la periodista observa de l'entorn estudiat i les seves agents s'emparaula a través de la descripció -un element narratiu present en els dos reportatges analitzats-. I és que com diu Leila Guerriero (2010) el periodisme de qualitat es construeix sobre l'art de mirar.

D'aquesta manera, es conclou en aquesta recerca que l'etnografia, segons aquests resultats i com a enfocament metodològic, el que fa és aportar elements de qualitat al relat periodístic: tant pel que fa al plantejament del treball de camp, com en la construcció del relat que es generarà després -és a dir, un emparaulem factici- sobre una història.

L'art de mirar i les reflexions que l'envolten van ser el que em va impulsar a continuar amb aquesta línia d'estudi -ja formulada per altres acadèmiques com Gayà Morlà, et al. (2022)- entorn la mirada reflexiva. Prendre consciència del paper que té la mirada i la perspectiva de la periodista davant la construcció del relat. Saber com conèixer les històries, saber com viure-les i saber com narrar-les; aquest és el meu desig com a periodista.

9. BIBLIOGRAFIA

Aaron Cicourel (1973). *Cognitive Sociology: Language and Meaning in Social Interaction.* Editorial Free Press.

Akkinson, P., i Hammersley, M. (1998). Ethnography and participant observation. *Strategies of Qualitative Inquiry. Thousand Oaks: Sage*, 248-261.

Arroyo, L., Ferri, P., Guerrero, H., González, M. (20/02/2021). La masacre de Tamaulipas: El sueño americano muere en México. *El País*

Barrero, M. Á. F. (2012). Periodismo encubierto para la denuncia social. Reseña de " Con los perdedores del mejor de los mundos" de WALLRAFF, Günter. *Ámbitos. Revista Internacional de Comunicación*, (21), 382-385.

Brewer, J. (2000). *Ethnography*. McGraw-Hill Education.

Chillón, A. (2001). El " giro lingüístico" en periodismo y su incidencia en la comunicación periodística. *Cuadernos de información*, (14), 2.

Chillón, A. (Ed.). (2014). *La palabra facticia: literatura, periodismo y comunicación* (Vol.28). Universitat de València.

Correo del Caroní, De Correspondent, InfoAmazonia, Miami Herald, Runrun.es. (23/07/2019). Venezuela, el paraíso de los contrabandistas. *InfoAmazonia*.

Creswell, J. W. (1998). Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions. Sage Publications.

Cramer, J., i McDevitt, M. (2004). Ethnographic journalism. *Qualitative research in journalism: taking it to the streets*, 127-144.

Coves, V. (2015). La apuesta por el “periodismo lento”(Slow Journalism). *MIP UMH Magazine*.

De Tezanos, A. (1998). Una etnografía de la etnografía. *Antropos*, 1(1).

Deuze, M. (2005). What is journalism? Professional identity and Ideology of Journalists Reconsidered. *Journalism Theory Practice and Criticism*, 6 (4), 443-465.

Duch, L. (1996). *Mite i interpretació: aproximació a la logomítica II* (Vol. 2). L'Abadia de Montserrat.

Durham, M. G. (1998). On the relevance of standpoint epistemology to the practice of journalism: The case for “strong objectivity”. *Communication Theory*, 8(2), 117-140.

García-Gordillo, M., Pérez Curiel, C., i Rodríguez Rey, A. (2011). Periodismo de calidad y nuevas formas de periodismo en red. Hacia una definición de conceptos. *La investigación en periodismo digital. Algunos trabajos desde el ámbito universitario*.

García-Gordillo, M., i Valencia, O. B. (2013). El Valor Agregado Periodístico, herramienta para el periodismo de calidad. *La calidad periodística: teorías, investigaciones y sugerencias profesionales* (pp. 39-52). Servei de Publicacions.

Garfinkel, Harold (1967): “*What is ethnomethodology?*” a *Studies in Ethnomethodology*. New Jersey, Prentice-Hall, Englewood Cliffs.

Gayà Morlà, C. (2015). *El Periodismo de Interacción Social, una propuesta de dinamización del campo periodístico. La aplicación en el caso de las tripulaciones abandonadas en el Mediterráneo*. [Tesi de Doctoral]. Universitat Autònoma de Barcelona.

Gayà Morlà, C., Garde, C. y Seró Moreno, L. (2022). La mirada reflexiva, aportaciones epistemológicas al periodismo literario ante el espejismo del metarrelato de la era digital. *Doxa Comunicación*, (34) pp. 273-289.

Gómez Mompart, J. L. (2001). Periodismo de calidad para una sociedad global. *Pasajes: Revista de pensamiento contemporáneo*, (7), 25-36.

Guber, R. (2001). La etnografía: método, campo y reflexividad. Grupo Editorial Norma.

Guerriero, L. (2010). ‘*¿Qué es el periodismo literario?*’ [Conferencia]. Narrativa y periodismo. Fundación Santillana, la Fundación Universidad Internacional Menéndez Pelayo y el Instituto Tecnológico de Monterrey.

Grimson, A. (2003). Algunas consideraciones reflexivas sobre la reflexividad en antropología. *Oficios terrestres*.

Hannerz, U. (1980). Exploring the city. Inquiries toward an urban anthropology. In *Exploring the City. Inquiries Toward an Urban Anthropology*. Columbia University Press.

Hymes, D. (1993). “Anthropological Linguistics”: A Retrospective. *Anthropological Linguistics*, 35(1/4), 9–14.

Jacobson, D. (1991): *Reading Ethnography*. State University of New York Press.

Jociles Rubio, M. I. (1999). Las técnicas de investigación en antropología. Mirada antropológica y proceso etnográfico. *Gazeta de Antropología*, 5(1), 1-15.

Katz, E., & Lazarsfeld, P. F. (2017). *Personal influence: The part played by people in the flow of mass communications*. Routledge.

- Kovach, B., i Rosenstiel, T. (2012). *Los elementos del periodismo*. Aguilar.
- Krotz, E. (1994). Alteridad y pregunta antropològica. 4(8), 5-11.
- Kuper, H. (1973). Costume and identity. *Comparative studies in society and history*, 15(3), 348-367.
- Langa-Nuño, C. (2010). Claves de la historia del periodismo. En R. Reig García (Ed.) *La Dinámica periodística: perspectiva, contexto, métodos y técnicas* (pp.10-40). Asociación Universitaria Comunicación y Cultura.
- Lakoff, G., i Johnson, M. (2008). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
- Lindlof, T.R. and Taylor, B. (1995). *Qualitative Communication Research Methods*. Sage Publications.
- Lippmann, W. (1922). *Public opinion*. Harcourt, Brace & Co
- Macionis, J., i Plummer, K. (2000). La investigación sociológica. *Sociología. Prentice Hall*, 35-66.
- Mora Nawrath, H. (2010). El método etnográfico: origen y fundamentos de una aproximación multitécnica. *Qualitative Social Research*, , 11(2).
- Nietzsche, Friedrich Wilhelm. Sobre veritat i mentida en sentit extramoral. Sobre Teognis de Mègara. Girona: Edicions de la Ela Geminada, (2011).
- Noelle-Neumann, E. (1995): *La espiral del silencio*. Opinión pública: nuestra piel social. Barcelona. Paidós.
- Palau Sampio, D. (2009). Estilo y autoría en la información. Una aparente ausencia de identidad. *Estudios sobre el Mensaje Periodístico*, 15, 347 - 366.
- Pontificia Universidad Católica de Xile. *Valor Agregado Periodístico – VAP UC*.
- Proust, V. (2017). *Literatura y periodismo: Entre la ficción y la no ficción* (22/01/2017). Economía y negocios.
- Restrepo, Eduardo (2018). *Etnografía: alcances, técnicas y éticas*. Lima: Universidad Nacional Mayor de San Marcos.
- Rockwell, E. (1980). Etnografía y teoría en la investigación educativa. *Revista Dialogando*, 29.
- Rodríguez, V. G., Vera, G., & Vargas, A. M. (2011). Etnografía: una mirada desde corpus teórico de la investigación cualitativa. *Omnia*, 17(2), 26-39.

Romero-Rodríguez, L. M., Tejedor, S., & Castillo-Abdul, B. (2021). From the immediacy of the cybermedia to the need for slow journalism: Experiences from Ibero-America. *Journalism Practice*, 1-19.

Rosique-Cedillo, G., & Barranquero-Carretero, A. (2015). Periodismo lento (slow journalism) en la era de la inmediatez. Experiencias en Iberoamérica. *Profesional De La información*, 24(4), 451–462.

Rubio, M. I. J. (2006). La imposición de los puntos de vista durante la entrevista etnográfica. *Antropología portuguesa*, 1(1), 9-40.

Runciman, W. G. (1983). *The Methodology of Social Theory* (Vol. 1). Cambridge University Press.

Rusiñol, P. (2013). *Papel mojado. La crisis de la prensa y el fracaso de los periódicos en España*. Editorial Mong-Debate.

Suárez Villegas, J. C. (2014). La verdad informativa como garantía del periodismo de calidad. *Dilemata*, (14), 85–97.

Spradley, J. P. (2016). *The ethnographic interview*. Waveland Press.

Vega, C. S. (2015). El periodismo clásico frente al Nuevo Periodismo. *Correspondencias & análisis*, (5), 187-195.

Vidal Castell, D., y Seró, L. et al (2016). *Totes les veus d'Svetlana*. SomAtents.

Vidal, D. (2002). La transformació de la teoria del periodisme: una crisi de paradigma?. *Anàlisi: Quaderns de comunicació i cultura*, 21-54.

Villegas, J. C. S. (2014). La verdad informativa como garantía del periodismo de calidad. *Dilemata*, (14), 85-97.

Weinberg, A., & Weinberg, L. S. (Eds.). (2001). *The muckrakers*. University of Illinois Press.

Wolcott, H. F. (1999). *Ethnography: A way of seeing*. Rowman Altamira.

Wolf, M. (1982). *Sociologías de la vida cotidiana*. Publicaciones Catedra.

10.ANNEXOS

10.1. La masacre de tamaulipas: el sueño americano muere en México

Lorena Arroyo, Pablo Ferri, Hector Guerrero, Monica González

Lo invirtieron y arriesgaron todo en la búsqueda de una vida más digna: viajar a Estados Unidos sin papeles para trabajar. Pero acabaron asesinados a tiros y calcinados en el norte de México, un territorio donde a los migrantes les aguardan los carteles y un sistema corrupto que se beneficia de ellos. Así fue cómo el sueño de un grupo de 16* guatemaltecos se convirtió en pesadilla. EL PAÍS reconstruye su historia

Las malas noticias llegaron a la aldea Tuilelén, en las escarpadas montañas de San Marcos, Guatemala, antes del mediodía. “Don Ricardo: nuestros hijos están muertos, quemados, sin rastro y sin nada”. Fue una llamada de padre a padre, pero también de coyote (traficante de personas) a cliente: desde algún punto en la frontera entre México y Estados Unidos, el guía al que Ricardo García Pérez le había confiado a su primera hija, le confesaba que de aquella joven de 20 años que siempre hacía bromas y había recorrido Centroamérica vendiendo productos chinos para ayudar a su familia, solo quedaban cenizas. El propio hijo del pollero (o coyote), que iba en el mismo grupo, también estaba entre los fallecidos.

Era sábado, 23 de enero. En las noticias se empezó a hablar del **hallazgo de 19 cuerpos quemados** en un camino rural en el límite entre Tamaulipas y Nuevo León, un territorio del noreste de México que en la última década se ha convertido en un **cementerio de migrantes**. Que entre las víctimas había guatemaltecos era entonces solo un rumor. Aunque para padres como Ricardo García Pérez, que hacía menos de dos semanas habían acompañado a sus hijos desde sus comunidades remotas a la casa del coyote en el municipio de Comitancillo, la falta de señales del grupo durante días y esa llamada eran suficientes. Estaban seguros de que las personas que iban en aquellas camionetas blancas carbonizadas, cuyas fotos ya circulaban en las redes sociales, eran ellos. Y de que con la masacre se esfumaba también la apuesta por la que habían invertido lo poco que tenían y por la que algunos incluso habían empeñado sus terrenos.

“Mi hija no fue asesinada por ladrona o delincuente, ni traficando drogas. Mi hija fue asesinada por luchadora”, dice ahora don Ricardo en una de las pendientes del cementerio de la aldea Tuilelén, mientras construye la tumba de Santa Cristina García con la ayuda de varios familiares. Pese al golpe de haber perdido a la segunda de sus 11 hijos hace menos de un mes, el hombre — cuerpo menudo, pelo negro brillante, piel quemada por el trabajo en el campo— no ha perdido la sonrisa ni la calma. “Tengo que acoplarne al ejemplo de ella. Era amable, cariñosa, sonriente”, explica. Cuando las autoridades mexicanas devuelvan sus restos a este municipio del occidente de Guatemala, la joven descansará en uno de los panteones coloridos, entre las tumbas de otros dos migrantes que también perdieron la vida en la masacre de Tamaulipas: su vecino Iván Gudiel, de

22 años, y Rivaldo Jiménez Ramírez, el segundo de siete hermanos que a sus 18 años se había graduado de bachiller y trabajaba en el campo.

Para pagar el viaje de su hija a Florida, donde la esperaba una amiga de la familia, don Ricardo y su esposa, Olga Pérez, habían pedido un préstamo que avalaron con las escrituras de su casa, una vivienda de paredes de adobe, techo de lámina y suelo de tierra en lo alto de una loma. También entregaron el título de las cuatro cuerdas de terreno que la rodea —el equivalente a dos campos de fútbol— donde cultivan el maíz con el que se alimenta la familia.

Con los 25.000 quetzales que reunieron (unos 3.200 dólares, 2.650 euros), la pareja pudo pagar un adelanto al coyote y comprarle ropa, zapatos y un móvil nuevo a Santa Cristina para el camino. El dinero que le entregaron al guía no era ni una cuarta parte de los 110.000 quetzales que pedía por el trayecto (más de 14.000 dólares). Pero creían que, una vez que su hija llegara a Estados Unidos, podría pagar las deudas, tal como han hecho durante décadas los migrantes que han salido de su comunidad rumbo al norte.

El 12 de enero, cuando se despidió de su madre y sus 10 hermanos, la joven estaba tranquila. Sonreía. Durante meses, perseverante como era, había insistido a sus padres para que le apoyaran económicamente con aquel viaje. Antes de abandonar la habitación con cuatro camas en la que duerme toda la familia, Santa Cristina dijo que no quería lágrimas y prometió que, nada más llegase a Estados Unidos, las cosas iban a cambiar para todos. Su plan era trabajar de día para pagar la deuda, y de noche para operar el labio leporino de la menor de sus hermanas —Ángela, de un año y cuatro meses—; y para intervenir a su padre, que sufre de problemas en los ojos. Además, quería que su familia accediera a una casa mejor.

Su padre la acompañó hasta el centro de Comitancillo, donde iba a comenzar el viaje. “Yo no me voy a morir. A trabajar voy”, le tranquilizó cuando se despidieron. “Sus últimas palabras fueron: ‘Si la Santa llega a Estados Unidos, tu vida va a cambiar’”, recuerda don Ricardo. Ya en la casa del coyote, Santa Cristina se reunió con el resto del grupo que puso rumbo a México al día siguiente. Entre ellos estaban su primo Marco Antulio, un adolescente de 16 años que era el mayor de nueve hermanos, y su vecino Iván Gudiel, de 22 años, recién casado y con un hijo de ocho meses, que soñaba con poder mandar dinero a su madre para que se tratara la diabetes.

En el grupo también estaba Marvin Tomás, conocido como El Zurdo, un prometedor lateral izquierdo del equipo local Juventud Comiteca, de la tercera división guatemalteca. A sus 22 años estudiaba en la universidad los fines de semana y era el pilar económico de su familia. Él también quería construirles una vivienda mejor y lograr que su madre, que había quedado viuda poco antes de que él naciera, pudiera operarse de la hernia que sufre desde hace más de diez años. Pero con los jornales de 50 quetzales diarios (menos de 6,5 dólares) por trabajar en el campo o con lo que ganaba en empleos temporales como albañil solo le alcanzaba para vivir al día.

Como ellos, la mayoría de los que se sumaron al viaje tenían menos de 25 años —algunos incluso eran menores de edad—, provenían de familias numerosas y huían de la falta de oportunidades de Comitancillo, un municipio (de unos 60.000 habitantes y al que pertenece Tuilelén) donde casi un 90% de la población vive en condiciones de pobreza y más del 26% en pobreza extrema. Cerca del 20% de sus habitantes han emigrado a Estados Unidos, un país que se convirtió en una especie de salida de emergencia para millones de centroamericanos desde los años ochenta por la violencia e inestabilidad política y económica de la región. En la actualidad, se estima que hay **más de 3,5 millones de ciudadanos de ese origen en territorio estadounidense.**

El origen de los migrantes que fueron asesinados en Tamaulipas no era distinto al de miles de guatemaltecos que emprenden el mismo trayecto cada año. Si no hubieran sido víctimas de una masacre, sus muertes habrían pasado desapercibidas a los ojos del mundo, como suele suceder con sus vidas. A muchas de las remotas aldeas y caseríos de donde salieron los migrantes, cuyos nombres se le escapan incluso al ojo omnipresente de Google, solo se puede acceder en vehículos todoterreno o caminando durante horas por sendas polvorrientas y empinadas en la montaña. Allí, la mayoría de familias sobrevive con lo poco que producen —principalmente papa, maíz y frijol—, con la cría de gallinas y pavos, pastoreando vacas y ovejas, o con lo que ganan trabajando en el campo o la construcción.

Las señales de existencia del Estado guatemalteco son pocas, al contrario de lo que sucede con las remesas. Entre las casas tradicionales de adobe se pueden distinguir las viviendas de *block* y cemento construidas con el dinero enviado por los migrantes. “Las personas que están en EE UU han construido casas, han comprado un carro. No es gente rica, pero ya pueden sacar la familia adelante”, asegura Olga Pérez sentada en la misma habitación en la que despidió a Santa Cristina, donde ahora hay un altar con fotos, flores y veladoras. Sus hijos menores, que no van a la escuela desde que comenzó la pandemia, juegan a su alrededor.

Para su hija y el grupo de migrantes que salieron de Comitancillo, irse era la única apuesta posible para un futuro mejor; una apuesta que fue truncada a unos 60 kilómetros de Estados Unidos. Desde que dejaron su municipio hasta que fueron asesinados en el norte de México, pasaron 10 días en los que se comunicaron varias veces con sus familias en Guatemala y con aquellos que los iban a recibir del otro lado de la frontera. Al día siguiente de salir, algunos llamaron desde Tuxtla Gutiérrez, en Chiapas. Días más tarde, les hablaron desde Puebla. Entonces, Santa Cristina le contó a su madre y a un familiar en Lynn (Massachusetts) que les habían asaltado y que les quitaron los teléfonos móviles y casi todo el dinero. Pero ella estaba contenta porque en el viaje se había hecho amiga de las otras muchachas del grupo, con las que podía tener habitación separada de los hombres allí donde paraban.

“En la última llamada que me hizo me dijo: ‘Yo sí estoy viviendo pura vida. El coyote que nos trajo nos está manteniendo bien’. Luego me mostró con la cámara una tele que tenía, un baño privado, la ducha y la comida, y me dijo: ‘Hoy sí estoy feliz’”, recuerda Óscar, de 21 años, hermano

mayor de Santa Cristina. Después de aquella conversación, algunos migrantes se comunicaron una vez más con sus familias desde San Luis Potosí. Entonces les dijeron que ya les faltaba poco para cruzar la frontera y que les llamarían en cuanto pudieran. Nunca volvieron a comunicarse.

Tamaulipas, cementerio de migrantes

La frontera entre Nuevo León y Tamaulipas es un mosaico de granjas familiares, campos de sorgo, pozos de petróleo y mezquitas. Y entre ellos, las *hormigas*: cientos de camionetas y tráileres que cubren la ruta Monterrey-Reynosa-Nuevo Laredo y que disfrazan una de las actividades más lucrativas de la frontera, el paso de migrantes.

El rastro del grupo en el que iba Santa Cristina se perdió en San Luis Potosí, 600 kilómetros al sur de Monterrey. Sus cuerpos aparecieron en un camino aislado del ejido Santa Anita, en Camargo, 200 kilómetros al noreste de Monterrey, ya en territorio tamaulipeco. Los encontraron baleados y carbonizados, abandonados en medio de la nada, tres días después de que una mujer denunciara la desaparición de su marido.

Mensajes del cartel del Noroeste sobre el asfalto del camino que conduce al ejido de Santa Anita, en la frontera de los Estados de Nuevo León y Tamaulipas.**MONICA GONZALEZ / EL PAÍS**

Desde hace más de una década, **Tamaulipas es uno de los pasos más peligrosos** para los migrantes. En 2010, un grupo criminal asesinó a 72 centroamericanos y sudamericanos en San Fernando, junto a la costa del golfo de México. Al año siguiente, las autoridades hallaron casi 200 cuerpos en fosas clandestinas en el municipio. La mayoría eran de migrantes. En 2012 dejaron los cuerpos desmembrados de 49 personas, entre ellos migrantes, en Cadereyta, cerca de Monterrey, en la salida de la ruta hacia Reynosa.

El Gobierno denunció entonces que Los Zetas estaban detrás de las masacres. En el **caso de los 72 migrantes de San Fernando**, un detenido, supuesto integrante de Los Zetas, declaró que los habían matado para evitar que los reclutara el cartel del Golfo, sus rivales en la frontera. Dijo que

les habían dado la opción de unirse a su grupo y que la mayoría se negó. Y que por eso los habían asesinado.

Nunca estuvieron claros los motivos, ni en el caso San Fernando ni en el de Cadereyta. Pero siempre existió la sospecha de que los criminales habían contado con la complicidad directa o indirecta de las autoridades locales. Una década después, la sospecha se ha convertido en certeza en el caso de Camargo.

A principios de febrero, 11 días después de que hallaran los cuerpos, la Fiscalía de Tamaulipas informó de que al menos **12 policías de un grupo de élite estaban involucrados en la masacre**. El fiscal evitó dar detalles sobre el papel de los agentes en la matanza. Pero dijo que estaban acusados de asesinato, abuso de autoridad y falsedad en sus informes. También sugirió que los propios policías habían alterado la escena del crimen. La ausencia de casquillos de bala en la zona llamó la atención de los investigadores desde el principio. ¿Quién se preocuparía de recoger los casquillos después de un baño de sangre así?

Junto a los cuerpos se encontraron dos camionetas, una de ellas una Toyota Sequoia que se ha convertido en otro de los puntos polémicos del caso. En diciembre, el Instituto Nacional de Migración (INM) había interceptado ese mismo vehículo durante el rescate de decenas de migrantes en una casa del área metropolitana de Monterrey. El hecho de que las redes de trata fueran capaces de recuperar una camioneta capturada en un operativo desató sospechas sobre corrupción en el instituto y, simultáneamente, sobre su nivel de impunidad.

El detalle de la camioneta y el avance en la identificación de los cadáveres reveló que el grupo de Comitancillo viajó en ese último tramo con al menos dos guías locales. Uno era el dueño de la Toyota. Esta información, junto con la que difundió la Fiscalía, ha alimentado la hipótesis de que los policías habrían confundido a los guías y a los migrantes con un grupo delictivo y los atacaron a balazos. Luego, al descubrir su error, habrían recogido los casquillos y prendido fuego a los vehículos en los que viajaban.

Aunque las autoridades en México no han informado sobre la ruta que pudo tomar el grupo de migrantes, la camioneta y la ubicación de los cadáveres indican que en algún momento pasaron por Monterrey. Fuentes del Gobierno de Tamaulipas dijeron a EL PAÍS que lo más lógico es que de aquella ciudad hayan tomado “rumbo a General Bravo y Doctor Coss y luego ya agarraron las brechas”. “Las brechas” es un concepto preciso y también una metáfora en esta zona: carreteras solitarias, muchas veces de tierra, que forman parte de un circuito invisible. Rutas silenciosas que los lugareños evitan.

Un martes a principios de febrero, en el único puesto de comida de la plaza de Doctor Coss —un pueblo de 500 casas donde el secretario de Seguridad fue asesinado a balazos en noviembre—, la vendedora de tacos explica que mucha gente de allí se va a vivir a Texas “por la inseguridad”. De

paso por la plaza, un trabajador del municipio le pone fecha al fenómeno de la violencia: “Aquí desde 2009 está todo peligroso por la guerra que tienen *ellos*”. También dice que él no vio a los migrantes de Camargo, pero que si los hubiese visto no lo diría. Y que sí, que probablemente pasaron por allí.

“Ellos”, al igual que brechas, es un concepto tan preciso como ambiguo: es el crimen organizado, el narco, el cartel del Noreste —escisión de Los Zetas—, el cartel del Golfo. La mafia. Grupos delictivos que usan estos caminos para traficar armas, drogas, personas, “o todo lo que uno pueda imaginar”, detalla el funcionario del Gobierno de Tamaulipas.

Un migrante es registrado antes de tener acceso al albergue de la parroquia Santa María Goretti, en Monterrey, Nuevo León.**MONICA GONZALEZ / EL PAÍS**

Los vecinos de Doctor Coss explican que una de las rutas más usadas de allí hacia Camargo es la que pasa por Ejido La Canela, la única asfaltada hasta la frontera con Estados Unidos además de la carretera federal y la autopista. Cuanto más se avanza por aquella ruta, las pintadas a favor y en contra del cartel del Noreste y el cartel del Golfo se apoderan con mayor empeño de las señales de tráfico, las vallas publicitarias, las paredes de casas y hasta el mismo asfalto. Cerca de La Canela, una garita de seguridad abandonada, un vehículo oxidado y zetas blancas pintadas en el suelo saludan a los conductores. En esta misma zona, informó el Ejército unos días después, cinco pistoleros murieron en un enfrentamiento. Los militares dijeron que, durante un recorrido en helicóptero, divisaron unas lonas en mitad del campo: un narcocampamento. Los pistoleros, según esta versión, atacaron la aeronave con un fusil calibre 50, pero ellos respondieron y mataron a cinco.

En los albergues de Monterrey y Reynosa, la masacre de Camargo ha impactado a los migrantes, aunque no hasta el punto de pensar en volver. En Casa Indi, cerca del centro de Monterrey, el encargado de recibir a los que llegan, Marcos Antonio Castro Zelaya, de 43 años, busca infructuosamente los nombres de los migrantes de Comitancillo en su libro de registro. Pero no aparecen allí.

A las afueras de la parroquia, los migrantes hacen fila para buscar un lugar y pasar la noche.**MONICA GONZALEZ / EL PAÍS**

Zelaya, así le llaman en el albergue, es guatemalteco y ha tratado de entender qué ocurrió con sus compatriotas. Habla de su propio paso por Camargo años atrás y detalla el complejo abanico de acuerdos y pagos entre los coyotes y las mafias locales, que aquí llaman claves, para sortear problemas en la ruta. Y luego cuenta las peripeyas de un grupo de hondureños para ilustrar los peligros de la frontera. “Un día se apareció un muchacho aquí y empezó a decirles que podía cruzarles por Ciudad Acuña [en Coahuila] por 500 pesos cada uno, unos 27 dólares. Yo les dije: ‘Tengan cuidado, porque a veces ellos les llevan con los malitos para que los extorsionen’. Los migrantes accedieron, pero el coyote no les llevó a Acuña, sino a Nuevo Laredo. Uno del grupo se dio cuenta y se escaparon al monte. “La vida del migrante es muy fea”, concluye Zelaya.

En Reynosa, la masacre asusta a cientos de migrantes que aguardan a que se afloje el **nudo fronterizo de la era Trump**, pero no tanto como para desandar un camino de mil kilómetros. En el albergue Senda de Vida, Miriam Morales, de 29 años, cuenta que vive allí desde hace dos meses con su hija de siete años. Dice que salió con su guía desde Chiquimula, en Guatemala, pero que luego en México cambió cuatro veces de coyote. Pasó por San Cristóbal, en Chiapas, Puebla y San Luis Potosí. En ese punto del camino, cuenta, la metieron en un tráiler “con otras cien personas” y la llevaron a Ciudad Miguel Alemán, al oeste de Camargo, en la frontera. Estuvieron en un hotel tres días y cuando por fin salieron y cruzaron el río Bravo, la patrulla fronteriza no tardó dos minutos en agarrarlas. “Nos estaban esperando”.

Morales sabe de los migrantes de Camargo por Facebook. “Da lástima verlo”, dice, “yo no sabía que les hacían eso a las personas”. De cualquier modo, el espanto no es suficiente para hacer tambalear una de las pocas certezas que tiene: no va a volver a Guatemala. Su apuesta, como la del resto, es a todo o nada.

Las dos vidas arrebatadas de Édgar López

Oración del migrante: “Partir es morir un poco. Llegar nunca es definitivo”.

El día de la masacre de Tamaulipas, Édgar López y López estaba de cumpleaños. Ese 22 de enero cumplía 50. Al contrario que el resto de los migrantes, él no iba en busca del sueño americano; regresaba a Estados Unidos para recuperar su vida, la que le arrebataron el 7 de agosto de 2019 cuando fue detenido en la **mayor redada en una década en ese país**, que terminó con casi 700 arrestos. Aquel día, agentes de la policía de inmigración (ICE, por sus siglas en inglés) irrumpieron en varias plantas procesadoras de pollo en Misisipi. En una de ellas trabajaba Édgar. Tras pasar casi un año en centros de detención, en julio de 2020 fue deportado a Guatemala, un país que no pisaba desde hacía más de 22 años.

Un lazo negro cuelga en la casa de la familia de Edgar López y López en la aldea Chicajalaj. Hector Guerrero

En Misisipi no solo dejó su trabajo, sino a su esposa; a sus tres hijos de 24, 21 y 11 años; a un nieto al que quería con devoción —Miguel, de 4 años, quien llamaba papá a Edgar— y a otro de seis meses al que nunca conocerá. También dejó su parroquia, la de Santa Ana, donde participaba asiduamente como líder comunitario. “Llamaba todos los días. Quería venir porque aquí está la familia, aquí están los nietos”, dice su viuda, Sonia Cardona, por teléfono desde Carthage.

En esa ciudad del sur estadounidense queda la mitad de la vida de Édgar López. La otra, la que se cuenta en lengua mam, está en la aldea Chicajalaj de Comitancillo. La casa donde vivió los seis meses desde que fue deportado hasta que intentó llegar de nuevo a Estados Unidos luce un lazo negro. Sus cuatro hermanas se turnan ahora para acompañar a su padre, don Marcelino, un anciano encorvado de 94 años que ya no oye y que da vueltas con la mirada perdida por el patio de la vivienda.

“Estaba desesperado por volver, pero no nos avisó de que se iba”, asegura su cuñado Margarito Orozco. Antes de migrar por primera vez, a finales de los años noventa, ambos trabajaban como comerciantes en Ciudad de Guatemala. Según su viuda, López ya había sido deportado una vez de EE UU, en 1997, pero regresó y eso dificultó que sus abogados pudieran sacarle del centro de detención tras la redada de 2019, pese a que tenía una vida asentada y ejemplar en ese país.

La familia de Edgar López le ha puesto un altar en su casa de la aldea Chicajalaj. Hector Guerrero

En Chicajalaj no saben mucho de su vida en Misisipi. Dicen que llamaba de vez en cuando y enviaba dinero para medicinas cuando enfermaba su papá. Un día se enteraron de que lo habían detenido en una redada y un año después lo recibieron de regreso en Comitancillo, donde se dedicó a trabajar los cultivos de maíz y frijol de la familia. En los días de descanso, cuando se reunía con sus hermanas y sobrinos, les contaba que echaba de menos Estados Unidos. “Decía que él estaba muy feliz allá, con su familia, y que estaba muy triste por sus nietos, por sus hijos. Me enseñaba las fotos de ellos en su celular”, afirma su sobrina política Berta Lisa López. Ese fue el motivo por el que Edgar no aguantó más y recurrió al coyote local para regresar.

Las políticas migratorias del Gobierno de Donald Trump habían despojado de toda esperanza a migrantes como él, aunque hubieran llevado una vida intachable y fueran trabajadores de primera línea. Desde que asumió la presidencia de Estados Unidos, Joe Biden propuso una **reforma migratoria** que establece que los trabajadores esenciales, como los de la planta procesadora de pollos que empleaba a Édgar, sean legalizados de forma prioritaria. Pero la promesa llegaba demasiado tarde para él. Dos días después de la investidura de Biden, Édgar encontró la muerte en Tamaulipas.

Desde aquel día, y hasta que identificaron su cuerpo, Sonia Cardona recibió llamadas de extorsionadores desde México que trataban de sacar provecho a la tragedia y le pedían dinero a cambio de entregarle a su esposo.

Un día después de recibir la llamada del coyote, en Guatemala, los familiares de los migrantes que habían salido de Comitancillo viajaron a la capital para hacerse las pruebas de ADN que facilitaran la identificación de los restos calcinados. Ellos nunca tuvieron dudas de que sus seres queridos estaban entre los muertos, pero el camino para la confirmación oficial y la repatriación de los cuerpos ha sido largo y doloroso, y aún no ha terminado.

Para transitar aquella espera, en sus casas levantaron altares y pusieron lazos para recordar a los muertos: de color negro donde vivían los adultos; blancos para los menores. Con el paso de los días se ha confirmado oficialmente la identidad de 14 víctimas originarias de Guatemala (se calcula que son 15*, y el resto posiblemente mexicanas) y México anunció la detención de policías involucrados en la masacre de Tamaulipas. Para sus familiares eso no cambia nada. El único

consuelo que les queda ahora es recibir los restos para cerrar el duelo. “Yo solo le pido a Dios que mi hija pueda venir aquí a su tierra a ser sepultada”, se lamenta Olga, la madre de Santa Cristina. “Que me traigan los restos porque me duele. Ella está sufriendo todavía”, dice.

Velar los restos de su hijo es también lo único que espera Ángela López, la madre de Marvin Tomás, el jugador del Juventud Comiteca. “Solo estamos esperando a que me traigan el cuerpo. El cementerio está cerca”, dice la mujer, sentada al lado del altar que le ha levantado en el lugar exacto donde su hijo dormía, en una colchoneta sobre el suelo de tierra. Cuando repatrién sus restos, El Zurdo será enterrado junto a la aldea Las Flores, donde vivía con su madre y tres de sus cinco hermanas, y a pocos metros del estadio municipal, donde soñaba con triunfar como futbolista.

* *Las autoridades guatemaltecas confirmaron después de la publicación de este reportaje que el número total de víctimas de esa nacionalidad era de 16.*

10.1.1. Anàlisi 1

Nom	La masacre de Tamaulipas: el sueño americano muere en México
Any de publicació	2021
Autors	Lorena Arroyo, Pablo Ferri, Héctor Guerrero i Mónica González
Lloc de publicació	El País
Lloc dels fets	Mèxic
Tema tractat	La matança de setze persones guatemalenques assassinades a tirs i calcinades a Tamaulipas, a uns 60 km de la frontera amb els Estats Units. Aquest text indaga les causes de la massacre i retrata, a més, les causes que ha mogut a milions de persones guatemalenques a invertir tot el que tenen en emprendre el perillós camí als Estats Units i com alguns acaben en mans del crim organitzat i sent víctimes d'un sistema que s'aprofita d'ells.
Marge	Tema no tractat en els mitjans de comunicació de masses.
Extensió del relat i durada de la investigació	10 pàgines de relat i un mes de durada de la investigació.
Protagonistes	<ul style="list-style-type: none"> - Santa Cristina García - Iván Gudiel - Rivaldo Jiménez

	<ul style="list-style-type: none"> - Fill del “coyote” - Marco Antulio - Marvin Tomás (“El zurdo”) - Edgar Lopez
Fonts utilitzades	<p>Fonts personals:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Don Ricardo (pare Santa Cristina) - Olga Pérez (mare Santa Cristina) - Óscar (germà gran de la Santa Cristina) - “Coyote” - Ángela López (mare Marvin) - Sónia Cardona (dona Edgar López) - Germanes Edgar López - Don Marcelino (pare Edgar López) - Berta Lisa López (neboda Edgar López) - Margarito (cunyat Edgar López) - Venedora de “tacos” a Doctor Coss - Treballador del municipi de Doctor Coss - Marcos Antonio Castro. Encarregat de rebre els migrants a l’alberg Casa Indi - Míriam Morales. Migrant a l’alberg de Casa Indi. <p>Fonts institucionals:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Fonts del govern de Tamaulipas
Elements immersius del treball de camp <ul style="list-style-type: none"> - Immersió en el lloc dels fets 	<p>En aquest relat queda clar que s’ha produït una immersió amb el lloc i, a més, amb les persones. Sense una bona immersió que estableixi confiança amb l’entorn i els famílies, les periodistes no podrien descriure moments tan íntims com l’enterro de l’assassinada Santa Cristina García.</p> <p>També queda evidenciada la immersió quan el relat s’ubica al poble de Doctor Coss amb les converses que estableixen les periodistes amb les residents de l’indret.</p>

<ul style="list-style-type: none"> - Immersió en les estructures de poder 	<p>Tant quan parla amb la venedora de tacos, com amb el treballador del municipi, es mostra de manera explícita una conversa entre dues persones que s'entenen. Sense jerarquies ni actituds de distanciament. Això, només es pot aconseguir si les persones informants no són conscientes de la postura que té la periodista a conseqüència del treball llarg per establir confiança per part d'aquesta.</p> <p>La principal funció del reportatge és mostrar les persones responsables d'aquesta matança, tot això donant context i mostrat el perquè les persones guatemalenques, tot i el perill, emprenen el viatge.</p> <p>Primer s'exposa que el cas de Tamaulipas no és un cas únic aïllat. Es connecta aquest cas amb un conflicte més global socialment arrelat a la ciutadania mexicana des de fa molts anys. Aquesta globalitat s'evidencia amb la mostra d'altres casos semblants i originaris del mateix conflicte - com el de l'assassinat de 72 persones de San Fernando o el de Cedereyta-. A més, en aquests dos casos, s'exposen proves que corroboren la participació (directe o indirecte) de les autoritats locals amb les extorsions.</p> <p>En la mateixa línia, des del relat s'atribueixen com a causes de la mort d'Edgar López, les polítiques migratòries del Govern de Trump.</p>
Tècniques utilitzades	<p>En el reportatge analitzat s'utilitza tant la tècnica de l'observació com les entrevistes no dirigides.</p> <p>Les informacions que fugen del present, com les converses prèvies a l'inici del viatge cap als Estats Units entre Santa cristina García i el seu pare, només es poden aconseguir establint contacte per part de la periodista amb el pare a través de converses dins d'un context de confiança. Això comporta que l'intercanvi d'informacions queda lluny de ser una entrevista dirigida.</p> <p>El mateix passa amb les informacions extretes dels veïns de Doctor Coss. Uns veïns amenaçats per la por només donaran explicacions casuals a través de converses espontànies.</p>

	D'altra banda, l'observació és present en tota la construcció del relat. Aquesta tècnica s'emparaula, sobretot, amb descripcions.
Elements d'interpretació cultural	<p>D'aquesta manera, per tant, la descripció hi és. Només hi és, però, quan es necessita, quan es pretén buscar un sentit més enllà dels efectes obvis a través d'escenes.</p> <p>Un exemple és quan es descriuen els dos tipus de cases que hi ha a Comitancillo -poble d'on era Santa Cristina-:</p> <p>“Entre las casas tradicionales de adobe se pueden distinguir las viviendas de <i>block</i> y cemento construidas con el dinero enviado por los migrantes. “Las personas que están en EE UU han construido casas, han comprado un carro. No es gente rica, pero ya pueden sacar la familia adelante”, asegura Olga Pérez sentada en la misma habitación en la que despidió a Santa Cristina, donde ahora hay un altar con fotos, flores y veladoras. Sus hijos menores, que no van a la escuela desde que comenzó la pandemia, juegan a su alrededor.”</p> <p>Amb aquest descripció, s'exposa la principal necessitat per la qual les persones guatemalenques emprenen el viatge; els diners.</p> <p>De la mateixa manera passa quan es descriu físicament a Ricardo García Pérez -pare de Santa Cristina-. Se'l descriu com un home amb “cuerpo menudo, pelo negro brillante, piel quemada por el trabajo en el campo”. Es pot entendre, per tant, el nivell de vida que tenia la família de Santa Cristina i entendre el perquè de la necessitat del viatge.</p> <p>Tanmateix, en utilitzar la descripció per donar sentit al retrat, la interpretació cultural és major. El retrat de la societat representat en el relat no queda superficial.</p> <p>Diàleg, però, no hi ha.</p>
Autoria i mirada	La mirada de les autors hi és. Les descripcions i les afirmacions venen determinades i es construeixen segons la perspectiva d'aquestes.

Posar la mirada i l'atenció en aquestes aldees i civilitzacions més remotes, els quals els noms ni apareixen a Google, és decidir quin relat es representarà i des d'on es construirà.

Decidir posar com a elements central del relat a les víctimes i no a les institucions o a les veus governamentals, és posar mirada pròpia. A més, es fa des d'una mirada crítica.

10.2. Venezuela, el paraíso de contrabandistas

Crimen organizado controla la explotación de oro en venezuela

Por Algimiro Montiel y Jorge Benezra

Todos los ingredientes para un mineral de conflicto se pueden encontrar en el sur de Venezuela. Un cóctel peligroso de múltiples grupos armados y oficiales corruptos controlan la extracción del oro del país antes de llevarlo a las fronteras.

La larga carretera que sale de Ciudad Guayana, en el estado Bolívar, y se dirige al sur marca la ruta de la minería ilegal de oro en Venezuela. Cientos de personas la transitan diariamente en busca de El Dorado que les permita salvarse de una crisis económica sin precedentes en la nación suramericana.

Alimentos, medicinas, combustible y dinero en efectivo que por años han escaseado en el resto del país se encuentran en abundancia por estos caminos. Es todo un mundo paralelo.

La parada más importante es El Callao, un pueblo entre montañas ubicado a unos 850 kilómetros de Caracas, conocido históricamente por su colorido carnaval pero que ahora es más renombrada como la capital de la zona minera.

La explosión de la minería ha convertido este lugar en una pesadilla, con las calles llenas de autos, motocicletas y vendedores, que en su mayoría duermen al aire libre porque los hoteles están ocupados.

El otrora tranquilo poblado tenía 20.000 habitantes en 2011, donde pequeños comercios vendían rudimentarias joyas doradas y oro cochano sin temor a robos. Ahora, unos 100.000 pobladores hacen vida en El Callao, mientras entre 300.000 y 500.000 mineros recorren las numerosas minas en el sur de Venezuela.

El Callao se encuentra dentro del Arco Minero del Orinoco, un megaproyecto patrocinado por el gobierno que cubre 12% del territorio venezolano.

Puesto en marcha en febrero de 2016 por el presidente Nicolás Maduro, el proyecto es un intento por encontrar recursos ante el desplome de la industria petrolera, que ha sostenido a la nación sudamericana durante un siglo. Como parte del plan, el gobierno pretende validar y certificar 8.900 toneladas en reservas de oro hasta 2025ES . Esto significaría que Venezuela tendría el segundo mayor depósito de oro del mundo.

Pero no todo es abundancia y glamour. La extracción de oro en la zona era dirigida antes por empresas transnacionales. Ahora, grupos delictivos y pandillas armadas monopolizan el negocio. Y la población de El Callao, como muchos poblados en el sur, está ahora a merced de estas organizaciones.

Medios de prensa locales han reportado el descubrimiento de fosas llenas de cadáveres en la región, pero la gente del lugar dice que a muchos de los fallecidos, víctimas de la violencia y las enfermedades, no los encuentran nunca y han desaparecido en la selva venezolana.

Según el Observatorio Venezolano de Violencia, El Callao fue la localidad más violenta de VenezuelaES en 2018, con una tasa de 619,8 homicidios por cada 100.000 habitantes.

Un empleado de la Compañía General de Minería de Venezuela (Minerven), que reserva su identidad por temor a represalias, explica que “grupos irregulares” se están enriqueciendo con el negocio del oro. Obligan a los mineros y sus familiares a vivir un infierno, con prácticas que rayan en el sadismo, describe.

Algunos testigos, entre los que se incluyen mineros que huyeron a Colombia, confirman esta acusación y mencionan – entre los abusos – prostitución forzada, tortura, masacres e, incluso, decapitaciones por parte de grupos armados que tienen el control de las minas.

En este momento, diversos grupos criminales dominan El Callao y el resto del Arco Minero del Orinoco. Según denuncias de ONGs, legisladores opositores y testigos de la zona, disidentes de las Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia (FARC) y miembros del Ejército de Liberación Nacional (ELN) están presentes en las minas del estado Bolívar y el estado vecino Amazonas.

Hasta hace poco, las FARC era el mayor grupo guerrillero de Latinoamérica. Con base en Colombia, fue creado en 1964 para luchar por la distribución equitativa de la tierra y contra la pobreza rural, siguió como un movimiento guerrillero hasta que firmó un acuerdo de paz en 2016. Ahora el ELN es el grupo guerrillero más grande del continente.

Las dos organizaciones comparten el territorio con los llamados sindicatos, liderados por los llamados pranes. También están los Comités para la Defensa de la Revolución (CDR), que han creado sus propios grupos mineros y que están alineados ideológicamente con el gobierno de Maduro.

Las pandillas, que tienen presencia en la zona minera desde 2010, eran las que mandaban, pero han perdido terreno a manos de los guerrilleros colombianos en años recientes, dijo un soldado de la Guardia Nacional, un joven de 25 años.

Este hombre todavía se asombra cuando recuerda la primera vez que vio a elementos del ELN pasar por el estado Bolívar.

“Vimos patrullas de 200 hombres armados que pasaban caminando a nuestro lado identificados como el ELN”, recuerda. “¿Qué se supone que debíamos hacer? Simplemente los saludamos como si fueran viejos amigos”.

El control de la zona por parte de grupos armados y unidades militares corruptas impide a los mineros hablar con franqueza.

“Aquí es mejor no opinar si quieres estar con vida, hay mucha mafia”, dijo un empresario local que pidió no ser identificado. “Los militares llegaron para hacer negocios, no para proteger al ciudadano. Todas las semanas hay un asesinato”.

Los mineros se quejan de todos los extorsionadores que les cobran un “impuesto” por trabajar o llevar equipos, pero no hay muchas más opciones.

“Vamos a la mina en grupos para cuidarnos entre nosotros”, dijo un minero artesanal que viste una camiseta de la Misión Piar, un programa gubernamental destinado a combatir la minería ilegal. “[Los grupos armados] nos quitan los celulares y las pertenencias para ingresar a las minas. Nos hace falta el trabajo, pero si nos quejamos no nos permiten regresar”.

El laberinto del oro esquiva al Banco Central

Luis Rosales, un abogado de la ciudad de Valencia, a unos 125 kilómetros de Caracas, llegó hace dos años a la localidad minera con la esperanza de trabajar allí. Ahora es un comerciante informal de implementos para la minería.

“Familias de todas partes están durmiendo en el terminal de autobuses y en la plaza, buscándose la vida, no sólo con el oro, sino con la venta informal de cualquier cosa”, dice. “Aquí se sufre pero se logra llevar el pan a la casa”, agrega.

En El Callao y sus alrededores, los mineros y sus familias viven en casuchas hechas de palos y bolsas de plástico a manera de paredes. La criminalidad es rampante y abundan las enfermedades epidémicas como el paludismo.

El gobierno venezolano no ha difundido cifras actualizadas de la incidencia de la malaria, pero según la Organización Mundial de la Salud (OMS), Venezuela registró 411.586 casos nuevos en 2017 6.9MB, un repunte de 811% en comparación con 2010. Y la zona minera de Bolívar es donde ocurre la mayoría de los casos, según expertos.

Sin medidas de seguridad, hombres, mujeres y niños excavan con sus propias manos o con herramientas precarias para extraer una grama, como se le llama localmente a la medida de un gramo de oro, que quintuplica el salario mínimo en Venezuela, equivalente a 7 dólares actualmente.

La promesa generada por las riquezas del oro, mientras otros sectores de la economía venezolana se han derrumbado, ha provocado una migración masiva hacia el sur del país.

Ahora, dragas, bombas de succión, palas, picos y botellas de mercurio y de cianuro son cada vez más comunes en el sur de Venezuela, lo que amenaza con contaminar los ríos y los peces.

Los mineros también inhalan el vapor de mercurio que se libera durante la quema de las amalgamas. El Programa de Naciones Unidas para el Medio Ambiente (PNUMA) dice que no hay cura para el envenenamiento con mercurio^{EN}, que puede causar daños neurológicos irreversibles.

Para complicar el cuadro, aproximadamente 45% de los mineros en la región de El Callao son niños o adolescentes^{3.3MB}, según un informe de Cecodap, una ONG que vela por los derechos de los niños y adolescentes en Venezuela.

La Organización para la Cooperación y el Desarrollo Económico (OCDE) y la Unión Europea definen los “minerales conflictivos” como la minería que contribuye al trabajo forzado, el lavado de dinero, el trabajo infantil y abusos a los derechos humanos. Todos estos ingredientes están presentes en las minas ilegales de oro en Venezuela.

La fuerte demanda

La demanda global de oro en 2018 fue de 4.435 toneladas, y casi la mitad de esa demanda es del sector de las joyas.

Venezuela ocupa el puesto 32, según el Consejo Mundial del Oro – con una producción de 23 toneladas en 2018. El Plan Sectorial Minero 2019-2025^{8.2MB}, presentado por Maduro en junio, fija la meta de producción de oro de 2019 en 25,4 toneladas y en 79,4 toneladas para 2025.

Para lograr esas metas, el gobierno dice que planea “coordinar, organizar y controlar la minería a pequeña escala dentro del Arco Minero del Orinoco”.

Hay dos grandes grupos que en este momento controlan el oro que producen los mineros artesanales de manera informal. Uno es un grupo de inversionistas privados y el otro es la estatal Minerven.

Los operadores privados compran oro a los mineros ilegales y lo venden a los mayoristas, quienes “en teoría” lo venden al Banco Central de Venezuela, dijo uno de los 570 compradores locales de oro de El Callao, quien maneja alrededor de dos kilogramos de oro a la semana.

“Esto casi nunca ocurre”, explica. “[Mayoristas] saben que deja mejores ganancias sacarlo [el oro] del país a través del contrabando, que paga en dólares y no en bolívares como lo paga el Estado”.

Minerven es el principal suministrador de oro del Banco Central de Venezuela, que a su vez vende el oro a clientes en países como Turquía y los Emiratos Árabes UnidosES .

Minerven también recibe la mayor parte de su oro de mineros a pequeña escala y cooperativas, aunque reconoce que el metal proviene de la minería ilegal, dijo un representante de la compañía que pidió no ser identificado.

Fundada en 1970, Minerven ha sufrido profundos cambios tres veces en los últimos 10 años en medio del colapso de la producción. Después de alcanzar una producción de oro de 12,23 toneladas en 2009, la producción se desplomó entre 2010 y 2015, cuando las mineras internacionales se marcharon del país.

Producción total de oro en Venezuela

La salida de empresas mineras extranjeras a partir de 2010 hizo que la producción de oro se desplomara en Venezuela, lo que explicita la baja productividad de Minerven (en toneladas)

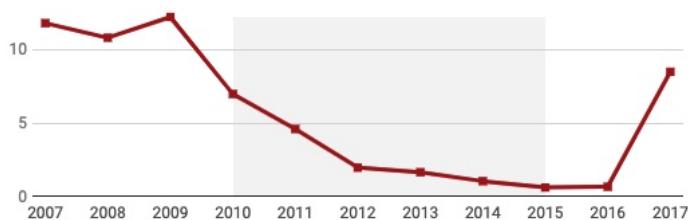

Gráfico: Stefano Wroblewski • Fuente: Plan Sectorial Minero 2019-2025 • Creado con Datawrapper

Incluso para los empleados de la empresa, las operaciones de Minerven están rodeadas de misterio y el gobierno de Maduro no ofrece información sobre la compra y venta de oro.

“¿Cuánto [oro] produce Minerven? Nosotros tampoco sabemos, pero sigue produciendo”, dijo uno de sus empleados. “No sabemos cuánto porque eso nunca se ha informado públicamente, y es preocupante”.

Cuando se les pidió una declaración, ninguno de los organismos gubernamentales venezolanos respondió a nuestras solicitudes.

Rutas de contrabando

El gobierno de Venezuela considera El Callao una “zona militar especial” y la mantiene bajo un fuerte control de seguridad. En un día cualquiera es posible ver también grupos de encapuchados con armas automáticas patrullando las calles y escoltando a “altos funcionarios” del gobierno que salen y entran de las plantas de Minerven a toda hora.

A pesar de la presencia militar, la zona es el punto inicial de las rutas de contrabando que llevan a Guyana, Brasil y Colombia. Y los grupos delictivos organizados usan “mulas” humanas, lanchas, carros blindados y avionetas para evadir cualquier dispositivo de seguridad.

En el vecino poblado de Guasipati, el oro sale en avión en vuelos privados con destino a Aruba, Curazao, Dominica y Puerto Rico, dijo un funcionario. Pero hay otras rutas de contrabando, como de la ciudad industrial de Ciudad Guayana a República Dominicana y Honduras, desde donde se envía a Estados Unidos.

Mulas de oro

Para sacar de contrabando el oro ilegal y llevarlo a Colombia, las organizaciones delictivas usan una red de transportistas humanos de oro, llamados mulas.

A diferencia de lo que ocurre con los narcotraficantes, los traficantes de oro no se tragan el producto, sino que lo llevan en la ropa, en los zapatos o en sus partes íntimas. El gobierno venezolano considera el oro un activo estratégico, y los contrabandistas, si son atrapados, pueden ser castigados severamente. También son amenazados por las bandas criminales y los soldados que operan las minas y controlan las fronteras.

Ramón, una de las mulas, fue reclutado en Caracas hace unos meses.

Al relatar su historia a la revista ClímaxES , Ramón, quien usó un nombre ficticio por razones de seguridad, dijo que viajó en autobús desde Caracas hasta Upata, en el estado Bolívar, donde lo recogió un grupo de personas que viajaban en dos Toyota 4Runner.

Antes de montarse en el vehículo le quitaron la tarjeta SIM y la batería a su teléfono celular, le colocaron unos audífonos y le taparon la cabeza con una bolsa de tela.

Horas más tarde, cuando le quitaron la capucha, ya estaba en Las Claritas, un poblado minero cerca de la frontera con Brasil. Allí pasó cuatro días incomunicado en un campamento improvisado, custodiado por dos hombres encapuchados con armas largas.

Al cuarto día, Ramón salió de Las Claritas con tres kilos de oro escondidos en la suela de los zapatos, la chaqueta y en las costuras del pantalón. Otros dos compañeros de travesía llevaban dos kilos adicionales de oro.

Viajaron en helicóptero desde Las Claritas hasta Ciudad Bolívar, a 486 kilómetros de distancia, donde los esperaban autobuses de la empresa de transporte Encava para llevarlos a un poblado costero que “se parecía a Cumaná”, en el norte de Venezuela. Allí fueron recibidos por un soldado, que los llevó a una avioneta sin pedirles identificación, que los trasladó a un aeropuerto privado en Táchira, cerca de la frontera con Colombia.

Una camioneta Ford Explorer los llevó a la ciudad fronteriza de San Antonio donde le ordenaron cruzar a pie el puente internacional Simón Bolívar, que enlaza a las dos naciones.

Ramón fue preso del pánico. Sabía que si lo pillaban con el contrabando de oro enfrentaba unos 30 años de prisión. Pero siguió las órdenes y, usando ciertas contraseñas para identificarse con los soldados ya sobornados, logró cruzar el puente sin ningún inconveniente.

En la mitad de la puente, en un punto de control de Migración Colombia, lo recibe una mujer corpulenta, y después de dirigirse a ella por su nombre de pila, como le habían indicado, le dijo sencillamente “pasa”, sin revisar papeles ni documento de identidad. Ahí fue cuando Ramón se dio cuenta que “el complot también existe en Colombia”.

En la ciudad fronteriza de Cúcuta, Colombia, esperó por sus otros dos compañeros, que cruzaron la frontera por las trochas, que son senderos rústicos.

Llamaron por teléfono a un ecuatoriano que debía comprar el oro y acordaron verse en un restaurante de comida rápida en el centro de la ciudad. Cuando entraron al establecimiento, alguien cerró las puertas y los empleados desaparecieron.

El negociante sacó una bolsa llena de billetes de 100 dólares y una balanza para pesar el oro. Pagó lo que debía y se marchó. Por llevar el oro venezolano a Colombia, a Ramón le pagaron 1.500 dólares.

En la frontera

En el estado Zulia, en el noroeste de Venezuela, una fila de unos 40 camiones de carga pesada esperan su turno en la oscuridad para cruzar el punto fronterizo de Paraguachón y entrar a Colombia.

A eso de las 11 de la noche, los camiones encienden los motores y empiezan a tocar sus cornetas. Guardias nacionales venezolanos los autorizan a pasar sin revisarles la carga, y pasan entonces junto a los agentes de Migración Colombia sin detenerse.

Esta frontera ha estado cerrada oficialmente desde el 7 de septiembre de 2015, cuando Maduro la bloqueó para evitar el contrabando de alimentos, combustible y medicamentos. Pero eso no ha evitado que se convierta en una vía franca de camiones que transportan ilegalmente bienes, como oro contrabandeado.

La carretera Troncal del Caribe, que conecta a Venezuela con Colombia, tiene al menos 14 puntos de control de la Guardia Nacional, el Ejército y la policía regional. Pero nadie se atreve a revisar los camiones, según funcionarios locales.

Muchos de esos transportes tienen un salvoconducto emitido por la Zona Estratégica de Defensa del Zulia (ZODI), una de las divisiones territoriales de Venezuela bajo gestión militar, que avala en un manifiesto que “son productos de exportación”, dijo un cabo de la 13ra Brigada de Infantería, quien pidió no ser identificado.

“Si revisamos estos vehículos podemos meternos en problemas”, dijo. “Parece que los dueños de los vehículos tienen influencia y podemos perder el trabajo”.

El militar afirmó que los vehículos muchas veces transportan coltán, un mineral que se usa en la fabricación de dispositivos electrónicos, así como oro, plata y otros bienes que deben exportarse.

“Lo sabemos porque cuando hemos revisado algunos vehículos encontramos desde cocaína líquida hasta oro, cualquier producto ilegal”, dijo el militar de 24 años.

Cuando se les pidió una declaración, las Fuerzas Armadas de Venezuela y el Ministerio de Defensa no respondieron a las solicitudes.

En el poblado de Maicao, Colombia, a poca distancia de Paraguachón, los negocios compran oro venezolano.

En la joyería Amiga, un dependiente dice que compra hasta 150 gramos de oro venezolano, “que traen del sur del país; viene directo de las minas porque está en granitos”.

El vendedor agrega que las personas que venden el metal precioso no son mineros ni trabajadores artesanales, sino militares.

“Raramente he tratado con comerciantes que lo están comprando a bajo precio allá y lo están vendiendo a otro costo aquí”, dijo.

Un miembro de la Guardia Nacional en Paraguachón, que pidió no ser identificado, describió que detuvo el vehículo de un funcionario de gobierno en el poblado de Dabajuro en diciembre de 2018, a eso de las 2 de la madrugada.

En la camioneta Toyota Hilux iban dos mujeres y el conductor. Los pasajeros dijeron que eran empleados de un ministerio y venían de Caracas, pero se mostraron nerviosos, por lo que el militar y otro compañero decidieron revisar el vehículo. Descubrieron que el vehículo en verdad venía de la zona minera de Tumeremo, en el estado Bolívar, y dentro encontraron una caja de cartón con 250 gramos de plata, 300 gramos de oro y 1.000 dólares en efectivo.

Los asustados viajeros cambiaron la valiosa mercancía por su libertad.

“El arresto y la confiscación quedaron sin efecto”, no se asentaron en los registros, dijo el soldado. “Y compartimos las ganancias”.

Refugiados reclutados caminan con oro a través de la frontera colombiana

Por Bram Ebus

Todos los días, miles de venezolanos cruzan la frontera hacia Colombia; en la sombra del éxodo histórico de Venezuela innumerables kilos de oro se introducen por contrabando. Grupos de criminales organizados, comerciantes y oficiales militares corruptos de Venezuela controlan un negocio multimillonario transfronterizo.

Desde que comenzó el colapso de Venezuela a finales de 2014, más de cuatro millones de refugiados y migrantes han abandonado el país. Colombia es uno de los países que los ha recibido, y a la fecha ha dado asilo a más de 1,3 millones de venezolanos.

La mayoría entra a la vecina Colombia a través de “La Parada”, muchas veces después de caminar cientos de millas.

La Parada – a pocos pasos del icónico puente Simón Bolívar, que separa a los dos países – parece un amplio mercado al aire libre. Familias venezolanas exhaustas descansan en la acera, mientras los hombres recorren el lugar con carritos y se ofrecen a llevar la mercancía a los clientes. Personas en busca de las medicinas que no pueden encontrar en su país se abren paso entre vendedores de perros calientes y jugos de fruta. Hay quioscos donde los migrantes pueden vender su cabello para la confección de pelucasEN , con la esperanza de comprar un boleto de autobús o alquilar una

noche en alguno de los numerosos hoteles improvisados que la gente del lugar ha abierto en sus casas.

Pero como las aglomeraciones permiten el anonimato, La Parada también es centro de una actividad mucho más destructiva: el comercio de oro ilegal que está ayudando a mantener en el poder al gobierno venezolano, alimenta a grupos armados y destruye el ambiente.

Alrededor de La Parada hay docenas de casas de empeño que compran oro traído de Venezuela, sin hacer preguntas.

Un hombre que grita través de la vitrina de una tienda llamada Palacio del Oro, dice que los migrantes venezolanos traen oro en todas sus formas.

“Algunos traen collares de oro”, dijo. “Otros lo traen de las minas”.

Según la Oficina del Alto Comisionado de las Naciones Unidas para los Refugiados (ACNUR), más de cuatro millones de refugiados y migrantes han salido de VenezuelaES desde 2014 en medio de una profunda crisis económica. Y para muchos de ellos, el tráfico de oro es una de las pocas formas de ganarse la vida.

Harold, un joven venezolano con camiseta azul y jeans desteñidos, fue soldado en Venezuela antes de dedicarse a contrabandear oro. Dijo que en las fuerzas armadas venezolanas aprendió los pormenores de la corrupción.

“Conozco el tráfico de combustible, el tráfico de drogas, aprendí a traficar muchas cosas. Fue así como aprendí a pagar vacunas y a cobrarlas”.

La vacuna es como le dicen a la extorsión. Literalmente significa una inyección de seguridad. Y es uno de los elementos clave del contrabando de oro.

Harold contó que el oro extraído en Venezuela es llevado a la frontera con Colombia por traficantes que muchas veces actúan en coordinación con la Guardia Nacional de Venezuela. Los soldados aceptan sobornos, o vacunas, para garantizar el paso seguro del oro. Algunas veces los soldados proveen vehículos blindados para trasladar el metal.

Pero no solo los militares venezolanos participan en el contrabando. Bandas delictivas venezolanas y grupos armados colombianos también participan en el contrabando de oro. En particular, el Ejército de Liberación Nacional (ELN) de Colombia, el grupo guerrillero más antiguo y grande de Latinoamérica ahora que las FARC se desmovilizaron en 2017, ha ampliado su presencia en las

regiones mineras venezolanas. El oro es una importante fuente de ingresos del ELN, junto con la extorsión y el narcotráfico, opinan analistas.

El ELN por lo general depende de una red de contrabandistas, llamados mulas, que se ven obligados a usar sobornos para cruzar las líneas de la Guardia Nacional y los puntos de control de grupos armados para llevar el oro a la frontera con Colombia.

Para atravesar el oro por la frontera, más traficantes deben participar si las cantidades son considerables. Harold lo explica: “Supongamos que estamos hablando de uno o más kilos. Esta gente que lo saca [el oro] de la fuente es directamente responsable de llevarlo a Cúcuta [la primera ciudad importante que los venezolanos encuentran después de cruzar a Colombia]. Paga a un Guardia Nacional un poco, luego otro poco a otra Guardia Nacional y así”.

Tratar de evadir esos peajes puede ser mortal. “Si quieren cobrarte, o pagas o mueres”, dijo Harold.

Los diferentes grupos que controlan la frontera – incluidas organizaciones paramilitares de derecha y guerrilleros de izquierda – hacen que el recorrido sea peligroso.

“Las mulas [que transportan el oro] pueden cruzarse con ambos grupos en la frontera. En un solo viaje te encuentras con la Guardia Nacional, la policía y el CICPC [el cuerpo de policía de investigaciones criminalísticas]”, dijo, y pone los ojos en blanco. “Todos cobran vacuna, incluyendo policiales y oficiales de migración de Colombia.”

“Todos comen de esto”, agregó.

A Harold no le gusta tener que darle de comer a todas estas personas, así que muchas veces esconde el oro.

Los contrabandistas tienen muchos lugares donde esconder el metal: en la suela de los zapatos, en el sombrero, detrás de la correa. Las mujeres que trafican oro por lo general lo esconden debajo de los senos.

Harold prefiere esconder el oro en naranjas. Entre 25 y 40 gramos de oro son suficientes para llenar una naranja vacía. Cada bolsa llena de naranjas podría cargar hasta una libra de oro, con un valor de aproximadamente 22,000 dólares.

“Si lo escondo, le puedo sacar más ganancias”, explicó.

Migración Colombia declaró que “no tiene ninguna denuncia formal de presunta extorsión” por sus oficiales y que “no ejerce control alguno sobre equipajes o mercancías, ya que no es su competencia”.

A pesar de la fortuna en oro que transportan, los contrabandistas ganan aproximadamente 2 dólares por gramo, unos 12 dólares por viaje. Eso es tres veces el salario mínimo en Venezuela, pero los peligros son significativos.

Harold dijo que los jefes muchas veces amenazan a familiares de los contrabandistas para asegurar la entrega del metal.

Un exjefe suyo sabía dónde vivía su familia, cuántos hijos tiene y a qué escuela van.

“Averiguaron todo sobre mis parientes. Así que era mi familia o la mercancía”.

Colombia y Venezuela comparten una frontera de 2.219 kilómetros y hay siete cruces oficiales, pero muchas veces están cerrados debido al deterioro de las relaciones entre ambos países. Así las cosas, los contrabandistas tienen que llevar el oro por cientos de senderos, llamados trochas, que están controlados por una gama de pandillas delictivas y grupos armados.

La Oficina de las Naciones Unidas para la Coordinación de Asuntos Humanitarios estima que los participantes ilegales ganan más de 2.1 millones de dólares mensuales^{3.6MB} con el control de las trochas y la extorsión a viajeros solamente en el departamento colombiano Norte de Santander.

Y no prestar atención a estos grupos puede tener consecuencias terribles.

El 17 de abril, por ejemplo, un periódico local reportó^{ES} que se habían encontrado tres cuerpos entre dos trochas y que la cabeza de una de las víctimas estaba envuelta en una camiseta.

Franklin, otro contrabandista de oro venezolano, dijo que se había tropezado con personas desmembradas en las trochas, una señal de advertencia de los grupos armados.

“Lo llamo el carro bomba”, dice bajo la condición de hablar en anonimato. Se refiere al oro que escondió en sus zapatos cuando traficaba y el gran riesgo de que lo agarraran y mataran. “He visto personas desmembradas, descuartizadas. El hombro de una persona tirado en la trocha...”.

Cuando llegó a Colombia, precisamente a La Parada, no encontró alivio en la cercana ciudad de Cúcuta. Durmió en el terminal de autobuses su primera semana allí, y luego fue reclutado por un grupo del crimen organizado para ser contrabandista.

Con el oro escondido en las suelas de los zapatos, cruzaba a pie la frontera. Trabajó varios meses hasta que ganó el dinero suficiente para traer su esposa y a su bebé de 9 meses.

A los traficantes que cruzan la frontera en ambas direcciones les dicen “pulmones”, y Franklin dijo que a veces hacía varios viajes al día con docenas de otros contrabandistas.

“Imagina, tener 15 pares de pulmones trabajando todos los días para un solo jefe”, dice. “Algunos de estos jefes tienen hasta 80 pares de pulmones trabajando a diario”.

Al igual que Harold, Franklin manifestó que sus jefes amenazaron a su familia para obligarlo a entregar el oro. Ahora vende caramelos en las calles porque el contrabando se ha vuelto muy peligroso.

Aunque trabaja 14 horas al día, a veces más, no siempre le alcanza el dinero. El pequeño apartamento que alquila le cuesta 5 dólares la noche, y ha conseguido un poco de comodidad con un colchón barato, un televisor usado y un ventilador.

Otra hija que vive en Venezuela empezó el nuevo semestre de clases sin útiles escolares. Por eso ahorra dinero para mandarle también.

A puertas cerradas

En el centro de Cúcuta, a unos 10 kilómetros del corredor de contrabando de oro de La Parada, hay una zona del tamaño de un barrio que se ha convertido en centro de comercio de bienes traídos de forma ilícita de Venezuela.

Alejandría, un centro comercial al aire libre, con caminos estrechos llenos de ropa, perfumes de imitación, computadoras portátiles marca Canaima (laptops que en otra época el gobierno venezolano entregaba a los niños para usar en la escuela) y armas de juguete. Pero también venden armas de verdad, afirman algunos.

La zona también está llena de las llamadas compraventas, pequeñas tiendas que compran y venden oro. Solamente a este lugar llegan a diario entre 200 y 300 venezolanos para ofrecer oro. La gente del lugar dice que la cantidad de casas de empeño ha aumentado significativamente en años recientes, cuando se disparó el contrabando de oro.

“Compro oro, compro oro”, gritan los encargados de las tiendas, tratando de atraer nuevos clientes.

Otros tratan de ser más discretos sobre el comercio del metal, en su mayor parte informal o ilegal. En lo profundo de un caótico mercado hay una pequeña oficina oculta detrás de un panel que se abre. El pequeño espacio es suficiente para tres sillas plásticas y un pequeño escritorio, detrás del cual hay un hombre con un montón de dinero en efectivo.

El individuo paga 30 dólares por gramo de oro y dice que compra entre 4 o 5 kilogramos de oro a la semana. Eso significa unos 150,000 dólares en oro.

Cuando se le preguntó cuánto oro puede vender en una semana, dijo “lo que necesites”.

De regreso en el centro comercial Alejandría, una mujer de edad media está de pie junto a una vitrina llena de collares de oro traídos de Venezuela. Saca una calculadora de su escritorio cuando le preguntan por el precio del oro. Dice que las prendas de 24 kilates se venden en 36 dólares por gramo.

Luego le grita a otra mujer al otro lado de un pasillo, que también tiene una joyería, y le pregunta si tiene oro sin refinar.

“¿Tienes oro de la mina?”

No, le responde, no por ahora.

La mayoría de estas tiendas no pueden comerciar oro legalmente, pero eso no ha impedido que el negocio despegue. Incluso hay un sitio web que explica cómo comprar oro en CúcutaES .

Francisco tiene una tienda con licencia para prestar dinero a cambio de joyas empeñadas. Pero admite que ha estado comprando oro de minas venezolanas.

“Yo he comprado oro”, dice, y pide no ser identificado por temor a represalias, “pero sé que no podemos”.

Saca su teléfono móvil y muestra varias fotos de lo que se ofrece al otro lado de la frontera. Agranda una imagen de lingotes de oro que van desde 300 gramos hasta más de 1,5 kilos.

“Están pidiendo un valor muy alto”, dice.

Francisco explica cómo el comercio de oro funciona: contactos en Venezuela se comunican para informar lo que tienen en oferta, y si se llega a un acuerdo, envían a un contrabandista por la frontera. El pago es en efectivo, muchas veces en dólares, o por transferencia bancaria.

En Cúcuta, el oro se oculta en las puertas y otros compartimientos de autos privados, y se lleva a ciudades grandes como Bogotá, Cali o Medellín. Ahí se falsifican los documentos necesarios para exportarlo a Europa o Estados Unidos, y entra en la cadena mundial de suministro de oro legal.

Las cantidades de oro que pasan por Cúcuta varían significativamente, dice Francisco. Lleva aproximadamente una semana reunir 100 kilos, pero no puede darse el lujo de financiar el mismo esa inversión.

Francisco sabe que grupos delictivos usan el oro para lavar dinero de las drogas. Esas redes compran oro ilegal, dijo, lo exportan a través de compañías bien establecidas y traen de regreso los dólares al país.

“¡Es un juego internacional!”, expresó.

La fiebre del oro en la amazonía aterroriza a tierras indígenas

Por Bram Ebus

Las comunidades indígenas están expuestas a la violencia y prácticas mineras contaminantes en las zonas fronterizas del sur de Colombia y Venezuela. En la Amazonía, los ríos son las autopistas de la selva y brindan a los traficantes una excelente oportunidad para transportar sus mercancías.

Un comerciante está en la entrada de una pequeña embarcación repleta de alimentos y productos enlatados, un supermercado flotante, mientras de unos altoparlantes sale música ranchera a todo volumen.

El hombre mira el impresionante pero apacible río Orinoco, que separa su negocio en la villa de Amanavén, Colombia, de la vecina Venezuela, visible en la otra orilla.

¿Sabe algo del comercio de oro local?

“Sí, aquí se recibe”, reconoce, mientras abre su tercera cerveza con parsimonia.

Los alimentos básicos que él y otros botes-tienda ofrecen se venden principalmente a personas que se abastecen antes de la siguiente curva del Orinoco hacia Venezuela.

Su destino es las minas de Yapacana, en la Amazonia venezolana, esparcidas en un complejo montañoso y en un parque nacional con el mismo nombre.

Allí, en la selva húmeda, entre 5.000 y 10.000 mineros buscan oro. Pero no están solos. Dos grupos guerrilleros colombianos y elementos corruptos de la Guardia Nacional de Venezuela controlan la zona y recaudan grandes cantidades del metal precioso.

En un bote aledaño, el dueño quiere mostrar parte del oro sacado de las minas. Desaparece detrás de una cortina y regresa con 118 gramos de oro, que tienen un valor de unos 6,000 dólares.

“Esto es para los militares del otro lado”, afirma, refiriéndose a la Guardia Nacional de Venezuela. “Es para pagar el ‘impuesto’”, dijo, refiriéndose al pago de la extorsión.

Con la complicidad de los cuerpos de seguridad de Venezuela, el protegido parque Yapacana es destruido por las prácticas mineras contaminantes y agresivas. Los ríos de la zona son dragados por los mineros, que también usan mercurio, que envenena el agua potable de la región.

Un estudio de 2017 identificó que las comunidades que viven a lo largo de los ríos Atabapo, Guainía e Inírida en la parte colombiana hay cerca de 60 veces más el nivel máximo de mercurioES que una persona puede tener en sangre, según la Organización Mundial de la Salud. Las aguas de estos ríos abastecen a poblaciones del sur de Colombia, Venezuela y el norte de Brasil.

El pequeño pueblo a las orillas del río Amanavén, Departamento de Vichada, está a 45 minutos en bote de Puerto Inírida, la capital del Departamento de Guainía en Colombia. Puerto Inírida es un pueblo ubicado en la selva rodeado de agua en una zona llamada Estrella Fluvial del Oriente, donde nacen varios ríos. Cientos de afluentes alimentan los nueve principales ríos de la región que serpentean por la densa selva tropical del departamento, que sirve de autopista para traficantes de todo tipo.

Sumado a los 20.000 habitantes de la ciudad, unos 5.000 son venezolanos, dicen autoridades locales. Los migrantes y refugiados quedan atrapados en la ciudad selvática, que constituye un cuello de botella, ya que no existen buenos caminos que conecten con las zonas del interior. En las afueras del poblado, muchos viven en chozas hechas con palos y láminas de metal o plástico.

Las pocas vías pavimentadas están llenas de huecos y dominadas por una cantidad injustificada de triciclos motorizados usados como taxi, llamados ratones, que pululan por todas partes y tocan corneta a todo dar mientras buscan pasajeros. En medio de la caótica y ruidosa escena, los mineros, llegan aturdidos tras semanas o meses en las selvas venezolanas.

La economía subterránea de Inírida

Un indígena colombiano de unos 50 años llega a una de las llamadas compraventas, pequeñas tiendas que comercializan oro, sin cartel y con ventanas muy oscuras.

Después de ocho días de trabajo duro, se ha quedado con 64 gramos de oro. Pero al principio tenía mucho más.

El indígena comienza a calcular cuánto oro perdió pagando a varios grupos armados y militares corruptos en sus respectivos puntos de control a lo largo del río:

5 gramos, unos 230 dólares a valores del mercado internacional, para el wachiman, el vigilante que observa a los mineros e informa a la Guardia Nacional o las guerrillas

5 gramos para la comunidad indígena cercana a las minas

5 gramos para las guerrillas

3 gramos para la Guardia Nacional en un punto de control cerca de Santa Bárbara

1 gramo para la Marina de Venezuela

0.5 gramo para la municipalidad de Atabapo

Además de esos 19,5 gramos pagados en “impuestos”, también tuvo que pagar sus gastos de comida y transporte.

Pero pagar estos peajes es mejor que la alternativa. Una de las pocas formas de evitarlos es hacer un viaje a pie de cuatro días a través de la selva venezolana, y después un recorrido de tres días en una embarcación.

El oro de Venezuela se filtra a lo largo de toda la frontera meridional. El Paujil es un área al lado de Puerto Inírida que se menciona mucho como punto de entrada del contrabando de bienes, pero Puerto Inírida cuenta con muchos más muelles informales.

Las callejitas del pueblo desaparecen de repente en uno de los ríos y se convierten en puntos de atraque para botes de madera angostos, lo que dificulta el control del comercio. Pero los lugareños dicen que la policía se aprovecha de los mineros. El propietario de una compraventa dijo que la policía siempre está “decomisando oro”, pero en realidad se lo roba. “Es una injusticia”, afirmó.

Los mineros venden su oro en las compraventas que hay en toda la ciudad. En una de las tiendas, con paredes blancas y sillas plásticas, una mujer amamanta a su bebé mientras pesan oro frente a ella en el escritorio de la oficina.

El dueño del lugar, Bryan, quien pidió no ser identificado, está sentado al fondo. Explica que compra oro legalmente de los llamados barequeros colombianos registrados, mineros artesanales que emplean métodos rudimentarios y pueden vender hasta 420 gramos al año. Bryan tiene unos 200 barequeros inscritos en sus libros, pero espera llegar a 500.

Al inscribir cientos de barequeros, sino miles, vendedores de oro como Bryan pueden justificar la venta de grandes cantidades de oro. Pero el sistema está totalmente corrupto.

Muchas veces, los documentos de identidad que se usan para justificar un cargamento de oro son de una persona fallecida, de camareros o empleados de un estacionamiento que los alquilan por dinero, dice un oficial de inteligencia colombiano.

Otras veces el oro venezolano se registra bajo un título de minería colombiano, al menos en el papel. En realidad, la supuesta minera es “un campo lleno de vacas”, dice otro oficial de inteligencia colombiano, sobre la existencia de estas minas fantasma que reportan una producción falsa.

Aun cuando el oro provenga de Venezuela, si en papel dice que proviene de una mina en Colombia, se pagan regalías al Estado.

Bryan no puede garantizar que el oro que llega a su tienda sea venezolano pero dice que la mayor parte del metal que compra viene de minas colombianas, que por lo general lleva a la capital, Bogotá, para venderlo a los mayoristas.

Nadie en el aeropuerto local le causa problemas ni le revisa el oro, dijo. Bryan lleva el oro en una mochila y se cambia de camisa en el avión. Le preocupa que alguien en Bogotá reciba información de lo que viste y le robe el oro.

Otro hombre que participa en estas actividades, Juan Pablo, quien no quiso dar su nombre verdadero, se ríe a carcajadas cuando le preguntan si Bryan vende oro colombiano.

“Es una gran mentira”, afirma. Y un representante de la aduana en Puerto Inírida concuerda en que la mayor parte del oro que pasa por allí proviene de Venezuela.

“El submundo del oro mantiene la economía”, dijo.

Aunque algunas compraventas “legalizan” su oro con documentos que muestran que proviene de operaciones en Colombia, no todas lo hacen, dijo Juan Pablo.

“Sacan el oro, pero ilegalmente”, dijo, explicando que los traficantes varones ocultan el oro junto a los testículos, mientras que las mujeres se lo colocan entre los senos o en su ropa interior.

Los márgenes de ganancia son entre uno o dos dólares por gramo, aproximadamente. Un dueño de una tienda de empeño explica que cuando se envía a un traficante a Bogotá con una cantidad

superior a un kilo de oro, el viaje vale la pena. Un transportista de oro puede ganar unos 188 dólares por llevar un kilogramo de oro a la capital.

Para las autoridades es difícil rastrear el origen del oro. Los exportadores muchas veces compran oro a docenas de empresas de maletín a las que es muy difícil, casi imposible, seguirles la pista.

“Después que el oro se convierte en lingotes, es muy difícil conocer su origen”, afirma un representante de la aduana de Colombia.

Indígenas abandonados

La selva de Colombia que bordea Venezuela es una de las regiones más pobres del país, lo que ha obligado históricamente a las comunidades de la región a depender de actividades ilícitas para sobrevivir. La falta de oportunidades ha generado el trabajo pendular de sus habitantes, entre la caza furtiva de animales salvajes por su piel y dentadura, la minería ilegal y el cultivo de coca para producir cocaína.

Debido al elevado desempleo en Guainía, sus habitantes, principalmente indígenas, buscan trabajo en las minas de Venezuela. Un líder indígena dijo que en Venezuela es aún peor. En una comunidad, Caño Grulla, solo quedan 30 de 500 familias. El resto se ha ido a las minas.

A medida que los jóvenes dejan sus familias para irse a buscar oro, el índice de deserción escolar se ha disparado en la región, dijo Luis Enrique Amado Prieto, director de Pastoral Social Regional Suroriente Colombiano.

El encanto del oro también está destrozando la vida tradicional comunitaria. La violencia doméstica causada por el abuso del alcohol está en aumento, al igual que la malaria, que está muy extendida en las minas y se ha convertido en una epidemia en estas comunidades.

A medida que la minería crece, la supervivencia de las culturas indígenas queda amenazada, dijo Plinio Yavinape, un líder indígena ya mayor que vive cerca de Puerto Inírida.

“Puede ser fatal para la comunidad”, dijo de la fiebre del oro. “Por poco dinero se matan entre sí”.

Se dice que a los maestros se les paga con oro 11.8MB en las escuelas que se encuentran entre las minas de Yapacana. Según Juan Alberto Sánchez, coordinador de seguridad y coexistencia ciudadana en Puerto Inírida, alrededor de 3.000 colombianos trabajan actualmente en las minas de Yapacana, además de miles de mineros venezolanos.

Rebeldes colombianos en la Amazonía

Sentado en su oficina, uno de los altos oficiales militares en el Departamento de Guainía tiene una placa con su nombre en su mesa y dos grandes banderas detrás de sus espaldas. Una pieza de Beethoven se escucha de su computadora portátil.

“Estamos combatiendo a bandidos y terroristas”, dice, refiriéndose a los guerrilleros colombianos que operan en la zona.

Indica que sus órdenes son combatir a un grupo llamado Acacio Medina, activo en las minas de Venezuela y Colombia, formado por ex miembros de las FARC.

Hasta el momento no ha habido enfrentamientos. “No permiten que los provoquen”, dice.

Las FARC fueron el grupo guerrillero más antiguo y grande de las Américas, hasta que firmaron un acuerdo de paz en 2016 y se desmovilizaron en 2017. Pero no todos han dejado las armas y grupos “disidentes” han formado grupos como el Acacio Medina, liderado por un guerrillero llamado “Jhon 40”. El grupo opera proyectos de minería ilegal en el estado Amazonas, Venezuela.

El colombiano Ejército de Liberación Nacional (ELN) ahora tiene dos campamentos cerca de San Fernando de Atabapo y de Puerto Ayacucho. Es el ELN quien supuestamente domina en el estado Amazonas más que los disidentes de las FARC del Frente Acacio Medina, con campamentos en el lado venezolano de las ciudades de Puerto Colombia y San Felipe.

Según documentos de la inteligencia colombiana, el Acacio Medina ahora obtiene 70% de sus ingresos por la minería ilegal en Venezuela.

Los disidentes de la FARC y el ELN – ahora el mayor grupo guerrillero del continente – tienen una alianza para trabajar en las minas de oro de Venezuela.

El jefe militar dice que conoce de las actividades transfronterizas del ELN porque capturaron a un guerrillero indígena venezolano que desertó en 2018. El hombre dijo que mató a otros tres rebeldes y cruzó a nado el río Atabapo para escapar a Colombia. El hombre se quejó de los trabajos forzados y la falta de alimentos durante el tiempo que trabajó para el ELN.

Venezuela ha tolerado la presencia de los guerrilleros colombianos desde que el ya fallecido presidente Hugo Chávez llegó al poder en 1999. Aunque estos grupos son considerados organizaciones terroristas por Estados Unidos y Colombia, Chávez dijo que son “ejércitos genuinos” y “fuerzas insurgentes con objetivos políticos”ES .

Grandes zonas del sureste de la Amazonía colombiana han funcionado como corredores de contrabando de drogas, armas y mercancías desde hace decenios.

Cuando las FARC participan en la minería, cobran cerca de 30% de la producción, según un antiguo miembro de la guerrilla. También hizo énfasis en el hecho de que la Guardia Nacional de Venezuela ya estaba más que involucrada en el 2007, y cobraban comisión en oro en Yapacana.

“Sacaban mucho oro”, recuerda.

Según Eduardo, un indígena de 24 años quien pidió no ser identificado, las FARC y el ELN siguen teniendo presencia en las minas, visten uniforme militar y están bien armados. También son la ley en la región. A los ladrones muchas veces los ejecutan, e incluso llevar un teléfono móvil a una zona minera está prohibido, y puede convertirse en una sentencia de muerte.

Pero incluso así, los mineros dicen que los guerrilleros son mejores jefes que la Guardia Nacional porque establecen reglas claras, prohíben el consumo de alcohol y drogas, y a veces defienden a la comunidad. Los militares venezolanos con frecuencia son más abusivos y exigen más oro.

Pero también trabajan mano a mano con la Guardia Nacional de Venezuela, cuyos miembros cobran “impuestos” sobre todo, como la entrada a las minas, el uso de ríos y equipo de movimiento de tierra, y hasta el derecho de vender empanadas.

Según un ex oficial de la inteligencia venezolana, el oro que cobra la Guardia Nacional se envía por avión a Caracas, después de que una parte fue dividido entre los jefes en Amazonas del Servicio Bolivariano de Inteligencia Nacional (SEBIN), el jefe de la contrainteligencia militar (DGCIM), el general a cargo de la Guardia Nacional y el jefe de las zonas de defensa regionales (ZODI).

Franklin, un Sargento Segundo de la Guardia Nacional Bolivariana de Venezuela de 26 años de edad, trabajó en el área de las minas de oro cerca de Puerto Ayacucho durante tres años y medio.

Franklin, quién accedió a hablar manteniendo su anonimato, dijo que él y otras tropas vieron cómo su comandante llegaba a acuerdos con el ELN para exprimir a los mineros locales. Y añadió: “Llegaban en botes, 200, 300 hombres armados hasta los dientes, y sus líderes se reunían con nuestros comandantes. Nunca había visto algo parecido. Ellos [el ELN] son los que tienen el control real de las minas”.

Las dos “autoridades” en las minas de Yapacana, la guerrilla y la Guardia Nacional, son un tandem frágil. Tanto venezolanos como colombianos ocupan rangos de las guerrillas colombianas y están mejor armados que los militares en el estado Amazonas.

“Venezuela tiene un ejército, que está preparado para absolutamente nada”, dijo el ex oficial de inteligencia venezolano. “Por otra parte, el ELN está entrenado, preparado para el combate, y no le tiene miedo a nada”.

Pero ya ha habido conflictos. En 2017, los guerrilleros casi derriban un helicóptero militar venezolano cerca de la mina El Cacique en la zona de Yapacana con un rifle AR-15. El helicóptero no debía estar allí, explicó un adolescente venezolano. “Ahora los que mandan son los guerrilleros”.

En noviembre de 2018, un enfrentamiento entre los guerrilleros y la Guardia NacionalES dejó al menos tres soldados muertos, y una docena de heridos, y mostró la volatilidad de la situación.

Pero los guerrilleros llegaron a la zona para quedarse, dijo el ex oficial de inteligencia.

“En este momento, para los guerrilleros el oro... es más lucrativo que las drogas”. dijo. “Por eso están presentes en todas las minas en Venezuela.”

La lavandería de oro del caribe

Por Bram Ebus

Desde 2014, al menos 160 toneladas de oro venezolano se han movido a través de las islas de Aruba y Curazao. Estos destinos turísticos funcionan como un trampolín para los minerales de conflicto así como el oro venezolano manchado de sangre que cambia su color bajo el sol del Caribe.

Era una tarde de sábado calurosa como cualquier otra en Aruba cuando Rafael González Zambrano pensó haber terminado una operación de rutina, que había desarrollado durante siete años.

Natural de Venezuela con pasaporte holandés, acababa de ser escoltado hasta su avión por funcionarios de la aduana de Aruba después de declarar todos los bienes que llevaba en el vuelo de KLM al Aeropuerto Schiphol en Amsterdam, con destino final Dubai.

Zambrano trabaja para la firma Paoro Armored Transport, transportista de oro. En cada viaje se gana alrededor de 1.500 dólares por llevar metales preciosos a clientes internacionales.

Pero esta vez algo salió mal. Ya estaba sentado en su puesto en el avión cuando un grupo de investigadores penales holandeses, el RST, lo detuvo y arrestó, y decomisó 50 kilos de oro que llevaba.

Paoro Armored Transport es apenas una pieza pequeña en la red internacional de joyeros, bancos, transportistas y fundidores que en ocasiones financian indirectamente violaciones a los derechos humanos, alimentan a grupos armados y apoyan a funcionarios venezolanos corruptos facilitándoles la venta de oro.

Además de Zambrano, el director de Paoro Armored Transport también fue arrestado en lo que se ha convertido en una prueba de fuego para las autoridades que tratan de comprender el alcance de la red internacional de comercio de metales que alimentan el conflicto.

“Nuestro país vecino”, así es como el Ministro de Asuntos Exteriores de los Países Bajos, Stef Blok, se refiere a Venezuela. No resulta disparatado aún cuando miles de kilómetros de océano separan a Europa de Latinoamérica, ya que Aruba y Curazao, vestigios tropicales de las aspiraciones coloniales de los neerlandeses, se encuentran a 30 y 70 kilómetros, respectivamente, del país sudamericano.

Las coloridas islas de Aruba y Curazao se independizaron como Estados, pero aún pertenecen a los territorios de ultramar del Reino de los Países Bajos. La salud financiera de Aruba y Curazao depende, en gran medida, de Venezuela, en especial de su petróleo, ya que las grandes refinerías que se encuentran en las islas de escasos recursos naturales son los motores de la economía. El colapso total de la industria petrolera de Venezuela las perjudicó especialmente, mostrando la peligrosa falta de otras industrias.

La ausencia de yacimientos de oro en el Caribe neerlandés hizo que los colonizadores europeos no se fijaran en estas islas siglos atrás, pero a medida que pasó el tiempo se convirtieron en centro de trata de esclavos trasatlánticos, piratas y mercaderes. Resulta sorprendente que más de 500 años después, las islas del Reino de los Países Bajos se hayan convertido en el corazón del comercio de oro de miles de millones de dólares.

Y buena parte de ese comercio depende del oro ilegal que llega de Venezuela.

Cliver Alcalá Cordones, general retirado y amigo cercano del fallecido presidente venezolano Hugo Chávez, comandaba soldados en las regiones auríferas al sur del río Orinoco.

Ahora exiliado en Colombia, Alcalá dijo que ha conocido del tráfico de oro a gran escala a través del Caribe. En 2017 dijo que unas 20 toneladas de oro ilegal venezolano se transportaron al Caribe holandés solamente en 2012, con Europa como destino principal.

“Va a Aruba y CurazaoES ”, dijo, insistiendo en que la situación no ha cambiado.

Bloqueo fronterizo

El papel del Caribe en el comercio de oro venezolano se desconoció durante mucho tiempo, y se hicieron pocas preguntas al respecto. Pero a las llamadas islas ABC (Aruba, Bonaire y Curazao) las tomó por sorpresa la decisión del gobernante Nicolás Maduro en 2018 cuando decidió bloquear todo el tráfico aéreo y marítimo.

“Sacan el oro de este país ilegalmente y lo venden allá de forma legalEN ; se llevan el coltán”, dijo Maduro refiriéndose al mineral que se usa en muchos dispositivos electrónicos. “Se llevan los diamantes, se llevan todos los alimentos”.

El bloqueo tomó totalmente por sorpresa a las islas, dijeron diplomáticos. Y durante reuniones posteriores entre Venezuela, Holanda y las islas, “no se planteó el asunto del oro, ni del coltán”, dijo Stella van Rijn, secretaria general del Ministerio de Asuntos Generales y Exteriores de Curazao.

El bloqueo continuó hasta abril de 2018, cuando Venezuela lo levantó, para volverlo a imponer en febrero de 2019, cuando aumentaron nuevamente las tensiones geopolíticas.

Pero las autoridades de las islas empezaron a prestar atención al previamente ignorado comercio de metales preciosos y se dieron cuenta que además de transportar grandes cantidades de oro a través de las islas, el Caribe servía para borrar las huellas del origen venezolano de los minerales.

El 21 de junio de 2019, después que nuestros periodistas empezaron a hacer preguntas, el gobierno de Curazao anunció que prohibía de inmediato el comercio con oro venezolano.

Las autoridades alegaron que la minería en Venezuela es sinónimo de operaciones ilegales, fuga de capital, represión y explotación. Además, “investigaciones penales” indicaron que el comercio podría estar relacionado con drogas, legitimación de capitales, contrabando y falsificación de documentos.

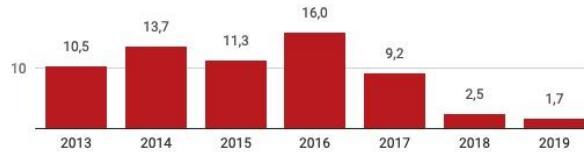
“El gobierno de Curazao decidió no continuar colaborando con el comercio de oro de Venezuela porque no podíamos certificarlo”, dijo van Rijn.

En Aruba, el tránsito del oro venezolano sigue siendo legal, pero debe reportarse a la procuraduría. “Puede haber contextos sospechosos en que hace falta investigar más”, dijo Terry Akkerman, el procurador general de la isla.

Mientras tanto, los registros de comercio de Estados Unidos y Suiza muestran que Curazao exportó cientos de kilos de oro a esos países durante los cinco primeros meses de 2019.

Suiza sigue importando oro de Curazao

El bloqueo fronterizo con Venezuela ha reducido las importaciones de oro, pero Suiza continúa importando desde la isla del Caribe, que no produce el mineral (en kilos)

Los datos para 2019 son preliminares y suman hasta junio

Gráfico: Stefano Wroblewski • Fuente: Swiss Federal Customs Administration FCA

• Creado con Datawrapper

Los escoltas de oro

Una de las consecuencias de las declaraciones de Maduro en 2018 fue el arresto del escolta de oro Rafael González Zambrano, que estremeció al sector.

“Mi empleado fue detenido ilegalmente cuatro meses”, dijo Juan Carlos Toro Rodríguez, venezolano y director de Paoro Armored Transport.

Vestido con una camisa gris de manga corta y una gorra azul y blanca de Adidas, Toro no parece un comerciante internacional de oro. Dice que solamente se dedica al transporte del metal. Una de sus actividades principales es enviar frutas de Venezuela a Aruba por mar. Pero lo arrestaron con su escolta bajo cargos de contrabando, falsificación de documentos y lavado de dinero.

Toro y Zambrano fueron liberados por falta de pruebas, pero la investigación sigue abierta. Toro mueve las manos con inquietud mientras reclama ser una víctima, y explica que nunca infringió la ley al transportar oro.

Si lo que hizo es ilegal, entonces deben arrestar a más personas, afirmó.

“Todos en las aduanas deberían estar encarcelados!”, dijo, señalando que ha transportado oro por Bélgica, Holanda, Estados Unidos y los Emiratos Árabes Unidos, y que las autoridades siempre habían aprobado sus documentos.

Antes de 2018 enviaba cuatro cargamentos de oro al mes, de entre 20 y 40 kilos cada uno, a veces más.

Toro estaba tan seguro de haber hecho todo según la ley, y tan confiado de que el Ministerio Público había cometido un error, que organizó otro cargamento de oro para enviarlo por KLM en septiembre de 2018. Dice que lo hizo solamente una vez para demostrar su postura. Saca orgulloso

su teléfono celular para mostrar imágenes de todos los sellos de los servicios de aduana de diferentes países y explica que el cargamento llegó a Dubai sin complicaciones.

Las resplandecientes playas de Curazao y Aruba son mucho más que un destino turístico y punto de parada para grandes navíos cruceros. Según operadores aeroportuarios, oficiales de aduana y fuentes gubernamentales, aviones privados y comerciales que vuelan por encima de turistas bronceándose han estado descargado miles de kilos de oro venezolano.

Esos envíos, muchos provenientes de minas de oro ilegales, proveen a grupos guerrilleros, sindicatos del crimen y generales corruptos venezolanos con sustanciosas sumas de dinero mientras se entrega un salvavidas financiero a las élites gubernamentales corruptas en el país en crisis.

Aerolíneas como American Airlines y KLM han estado transportando oro para fuera del Caribe, mientras que las autoridades no han podido detener el flujo de minerales de conflicto que llegan a través de sus aeropuertos y zonas de libre comercio, dijeron oficiales.

En total, al menos 160 toneladas de oro salieron de ambas islas entre 2014 y 2018, de las cuales la mayoría fue trasladada a través de Curazao. Funcionarios de los gobiernos de Aruba y Curazao confirmaron que al menos 90% del oro que sale de las islas procedía de Venezuela.

KLM se rehusó a conceder una entrevista, pero admite haber transportado oro desde Curazao tres veces en 2018 y dos veces en 2019.

American Airlines no respondió preguntas específicas, pero dijo en una nota que trabaja en estrecha colaboración con la Administración de Seguridad del Transporte, Aduanas y Control de Fronteras y los gobiernos de todo el mundo “para garantizar que todos los pasajeros, el equipaje y la carga se revisen adecuadamente antes de la salida” y que “nuestros aviones no están acostumbrados a contrabandear productos ilícitos a los Estados Unidos”.

Zonas francas

En Curazao, como un país dentro de otro, están las zonas francas, donde se importan y exportan bienes libre de impuestos y con poca supervisión.

En la Zona Franca del Aeropuerto de Curazao hay 41 compañías que comercian mercancía diversa como componentes para autos, medicamentos, joyas y oro.

Curazao Precious Metals (Cupremeco) con sede en esa zona franca, no solamente comercializa oro, sino que también lo funde. La empresa recibió mucha cobertura mediática en 2016 cuando un guardia de seguridad fue asesinado durante el robo de 8,5 kilos de oro.

“Es una refinería con todas las de la ley”, dice un proveedor de servicios financieros del sector del oro, quien prefirió no ser identificado. “Pueden definir la pureza, fundir, hacer lingotes de oro. Tienen todos los equipos”.

Cupremeco ha estado recibiendo el oro que llega en vuelos privados de Venezuela. Según el proveedor de servicios financieros, la mayor parte del oro fue exportada a Estados Unidos o enviada a los Países Bajos, Suiza o Emiratos Árabes Unidos en un avión de KLM.

Cupremeco declinó hacer declaraciones para este reportaje.

Los venezolanos hacen los viajes porque quieren vender sus minerales a cambio de dólares y evitar el devaluado bolívar que el gobierno usa para pagar por el oro.

Los traficantes reciben el pago en cuentas de bancos extranjeros, según un antiguo comerciante de oro en Curazao, quien pidió no revelar su identidad por su seguridad, “Venezuela está a tan solo 70 kilómetros de distancia”.

El comerciante dijo que las minas en lo profundo de la selva son operadas por personas que no pueden transportar el oro por motivos logísticos y de seguridad.

“Hombres con dinero, helicópteros y armas visitan a los pequeños mineros. Esta es la gente que recibimos aquí [en Curazao]”, dijo, agregando que comprende perfectamente que la gente traiga oro venezolano a las islas, ya que el gobierno de Venezuela los obligaría a venderlo a pérdida para ellos. “Es contrabando de su propio oro”, añade riendo.

La fuente describió cómo funcionan el comercio de oro en las zonas francas: el oro venezolano llega en vuelos privados o a través de transportistas, va directo a la Zona Económica Franca. En vez de quedar registrado como una importación, el producto se asienta como si sencillamente pasa en tránsito por el lugar. Pero cuando el oro sale de la isla, los papeles de la aduana se limitan a hacer referencia a Aruba o Curazao, y no indican de ninguna manera su origen venezolano.

Y no es solamente en las zonas francas. Funcionarios de la aduana de Aruba y Curazao dijeron que el oro venezolano muchas veces llega en tránsito, en vuelos comerciales, pero nunca se registra como una importación.

A veces el oro ni siquiera sale del avión. Los jets privados en los que se transportaba el oro desde Venezuela aterrizaban en el único aeropuerto privado de la isla, operado por CATS Group, una pequeña empresa que administra aeropuertos en cuatro países de la región.

“Nos llamaban y decían: ‘mira, tenemos 60 kilos, esta es la dirección’. Nosotros debíamos emitir una factura y certificado de origen; luego se enviaba a Miami desde Curazao”, describe el comerciante. Tres fuentes diferentes dentro del sector confirmaron que los aviones privados que transportaban cargas desconocidas partían con frecuencia de Curazao a Miami.

CATS Group no respondió a nuestras solicitudes de información por correo.

Otra forma de llevar el contrabando es sencillamente puesto en forma de joyas, lo que se conoce como smurfing o pitufeo.

Un collar grueso de oro puede pesar más de un kilo y valer más de 40,000 dólares. Un funcionario de la Aduana de Aruba dijo que la gente que llega con prendas pesadas activa las alarmas, pero no hay mucho que puedan hacer.

“Sí, claro, lo ves por su actitud o apariencia. No es el tipo de persona que se pondría algo así”, dijo el funcionario.

El funcionario dijo que en diciembre de 2018 alguien trató de sobornarlo, ofreciéndole varios miles de dólares cada vez que lo dejaría pasar por el aeropuerto. El funcionario rechazó la oferta.

Otros son más discretos y esconden el oro en los zapatos. Un funcionario de seguridad aeroportuaria dijo que los escáneres corporales no lo detectan.

Pero el oro en tránsito sencillamente no es una prioridad, dijeron autoridades.

“Lo único que hacemos aquí es asegurarnos que [el producto] salga del país”, explicó otra fuente de la aduana Aruba. “Si el oro se importó tienen que pagar impuestos. Pero si está solamente de paso, lo pueden tomar y sacarlo en otro avión” como si fuera oro procedente de Aruba.

Lo mismo puede decirse del oro que pasa por Curazao, dijo Etienne Casiano, vocero de la aduana del país. Sentado en su oficina, justo al lado del Aeropuerto Internacional de Curazao, afirma que la revisión de mercancía en tránsito “no es competencia de la aduana”, ellos solo necesitan una factura, conocimiento de transporte aéreo o conocimiento de embarque de carga.

“Ellos no importan el oro; si lo hicieran, pagarían impuestos. Se quedan en tránsito, el oro se recoge y sale en otro avión”, agrega Casiano. “Los vuelos [con oro] entraron a Curazao en tránsito, acorde con nuestros procedimientos y leyes”, dijo. “Entraron legalmente, era algo normal para nosotros”.

Pero reconoce que distribuir oro a través del Caribe oculta su origen verdadero, lo que convierte a las islas en un punto de trasiego atractivo para llegar a los mercados mundiales.

Las bases de datos “no identifican el país de origen, solamente el último puerto por donde salió”, dijo Casiano. Así que aunque él sabe que la mayoría del oro que llega a la isla proviene de Venezuela, para cuando sale con destino a Europa y Estados Unidos su verdadero origen queda oscurecido.

Aunque el oro que proviene de Venezuela es fácil de ocultar, muchos se mantienen alejados del problemático metal. Archak Bedrossian, el director de Haig, una compañía de la zona franca que compra oro, informó que hasta hace cuatro años compraba oro en Venezuela y otros países sudamericanos.

“Cuando vimos que el negocio estaba en manos de los pranes [pandillas] y los paramilitares, dejamos de hacer negocios”, dijo. “Antes, los mineros nos contactaban para vendernos [su oro], pero estas personas se vieron obligadas a vender a grupos [delictivos], y por eso fue que dejamos de comprarles”.

Eliminación de pistas

Un informe de 2012 del Grupo de Acción Financiera del Caribe alertó que en Curazao “no existe proceso alguno que identifique la fuente, destino y objeto del transporte de oro y demás metales y piedras preciosas 0.9MB”. En varios informes subsiguientes indica que nada ha cambiado.

Aunque hay información al respecto, con frecuencia es errónea o incompleta. En un documento filtrado que fue recibido en Aruba 0.7MB se usan indistintamente kilos, gramos y onzas, y falta otro tipo de información clave.

Autoridades de Aruba dicen que están tratando de seguir mejor la pista al oro en tránsito y entienden que sus agencias pudieran tener que rendir cuentas por la falta de supervisión.

“Ahora hay que asentarlo todo, aunque esté en tránsito”, dijo un funcionario. “A veces tiene que suceder algo para aprender”.

En Curazao hay más de 70 joyerías que además de comprar joyas para fundir y exportar, compran lingotes de oro. No hay forma de saber si el oro proviene de Venezuela. El único requisito para comprar oro es que el vendedor muestre su documento de identidad de Curazao, porque las normas de la isla no exigen certificados de origen.

Un comerciante, a quien nuestros periodistas consultaron después que se prohibió la importación de oro, supone que los contrabandistas se adaptarán y que sencillamente cambiarán las rutas para los cargamentos más grandes.

“Si quieren dólares por su oro, pueden ir a Perú, Colombia, Brasil, Guyana, Surinam, ¡esto continuará!”, dice riendo.

El oro venezolano termina secretamente en los mercados internacionales

Por Antonio Maria Delgado, Jay Weaver, Jim Wyss, Kyra Gurney, Nicholas Nehamas Y Pamela Kalkman

El oro proveniente de fuentes no éticas de Venezuela ingresa a las cadenas de suministro mundiales luego de ser ‘lavado’ en países vecinos como Colombia y islas del Caribe. A pesar de las sanciones internacionales y directrices de debida diligencia, aerolíneas siguen volando con oro a los mercados europeos y estadounidenses.

En una refinería con un alto nivel de seguridad en Amberes, Bélgica, dos hombres vierten oro líquido a más de 1.160 grados Celsius en moldes del tamaño de un teléfono móvil.

Cuando se observan las barras del preciado metal – que usan bancos, joyeros y fabricantes de dispositivos electrónicos – no hay forma de decir de dónde proviene ni cuánta sangre se derramó para extraerlo.

Pero según los documentos filtrados por la aduana de Aruba, el oro venezolano – en su mayor parte extraído ilegalmente y que apoya al régimen cada vez más autocrático en Caracas – está llegando a la cadena mundial de suministro de oro y termina en Estados Unidos, Europa y el Medio Oriente.

Gracias a reglas anticuadas, el preciado metal salta por el Caribe y llega a grandes refinerías a miles de kilómetros de distancia, que a veces lavan inadvertidamente ese “oro de sangre”, oscureciendo el devastador impacto y los crímenes que rodean sus orígenes.

Washington ha estado aumentando la presión sobre Venezuela en momentos que intenta sacar al presidente Nicolás Maduro del poder. Como parte de ese esfuerzo, en marzo, el Departamento del Tesoro de Estados Unidos implementó sanciones contra la compra de oro a la minera estatal venezolana, Minerven.

“El régimen ilegítimo de Maduro está saqueando las riquezas de Venezuela al tiempo que pone en riesgo la vida de los pueblos indígenas, devastando áreas protegidas y deforestando y acabando

con el hábitat”, afirmó el Secretario del Tesoro de Estados Unidos, Steven Mnuchin, en una declaración de 19 de marzo mientras anunciaba las sancionesEN . “Perseguiremos enérgicamente a los involucrados en el comercio ilícito e irresponsable de oro de Maduro que ha contribuido a la crisis financiera, humanitaria y medioambiental”.

Lo más probable es que las sanciones aumenten el tráfico del mineralEN y contribuyan al fortalecimiento financiero del crimen organizado. Esto significa que Estados Unidos puede haberle hecho un favor a los criminales involucrados, como los disidentes del Ejército de Liberación Nacional (ELN) y las Fuerzas Revolucionarias de Colombia (FARC), ambos en la lista de terroristas de Estados Unidos.

El grupo rebelde de Colombia ELN es el grupo guerrillero más antiguo y grande de Latinoamérica luego de que las FARC se desmovilizaran en el 2017. Mientras tanto, el oro de Venezuela sigue llegando a los mercados internacionales, incluyendo Estados Unidos. Los países por donde pasa el oro, muchas veces naciones que exportan grandes cantidades del metal pero que no tienen minas, refinerías ni depósitos propios, son un paso intermedio clave para oscurecer su origen.

Las islas caribeñas holandesas de Curazao y Aruba pertenecen a esta categoría.

Según fuentes gubernamentales y documentos filtrados, salieron al menos 130 toneladas de oro de Curazao y unas 30 toneladas de Aruba entre 2014 y 2018; de ese total, 90% procedió de Venezuela. Aunque ese oro importado parece tener los documentos en orden, autoridades de las islas dicen que su origen es dudoso, en el mejor de los casos.

Esos documentos también confirman que el oro entra a las islas procedente de Venezuela en vuelos privados, a veces yendo de una isla a otra, lo que oscurece incluso más la ruta.

Al final, el oro se envía en vuelos comerciales a refinerías en Estados Unidos, los Emiratos Árabes Unidos, Suiza y Bélgica, sin ninguna indicación de que fue extraído en Venezuela.

Y una vez que se mezcla con el oro de otros países, es prácticamente imposible saber su origen.

Es difícil saber quién compra este oro venezolano procedente del Caribe neerlandés. Pero los documentos filtrados de la aduana de Aruba identificaron una empresa en Dubai y dos comerciantes de oro en el llamado Distrito del Diamante de Amberes, uno de los lugares más importantes del mundo para comerciar diamantes.

Una de esas empresas es Tony Goetz NV, uno de los comerciantes de oro más prominentes de Bélgica y el único que tiene una planta de fundición en el país. Según los documentos aduaneros, la firma compró 46 libras (21 kilos) de oro en diciembre de 2016.

Vestido casualmente y con mocasines de cuero, el dueño de la refinería en cuestión, Sylvain Goetz, muestra a un visitante la planta, que procesa alrededor de 100 kilos de oro por día. Señala una fila ordenada de lingotes de oro que esperan le graben el sello de la compañía y dijo: “No hay nada mejor que esto. Es oro puro”.

Al preguntársele por la importación de oro del Caribe neerlandés, dice que no sabe si el envío de 2016 realmente se concretó. Goetz reconoce que su empresa compró oro en las islas hasta hace tres años, pero que ya no compra oro de Venezuela ni de Aruba o Curazao, precisamente porque el origen es muy difícil de determinar.

“Hace unos años decidimos dejar de cooperar con zonas extranjeras o los llamados países de tránsito”, afirmó.

En 2017, el gobierno venezolano pidió a Goetz que refinara unas tres toneladas de oro. Pero en una carta al Banco Central de Venezuela, la compañía negó la solicitud, citando la falta de documentos adecuados y transparencia0.3MB.

“Tenemos razones fundamentadas para creer que ese oro no cumple los requisitos de nuestra política de diligencia debida”, escribió la compañía al Banco Central de Venezuela. “Hubo que tomar esta decisión para evitar daños a la reputación de nuestra empresa”.

El abogado de la empresa, Bert Luyten, confirmó que en 2017 la junta directiva decidió no importar más oro venezolano.

Argentor Essayeurs, otro comerciante de oro belga a pocas cuadras de distancia en el Distrito de los Diamantes, también apareció en los documentos filtrados de la aduana de Aruba. Entre enero de 2016 y diciembre de 2017, la compañía importó oro del Caribe neerlandés por valor de 6 millones de dólares. El director Gianni Proost no niega que la empresa comerciaba a través de Aruba y Curazao, pero dice que dejó de hacerlo hace aproximadamente un año.

“La empresa a la que le comprábamos el oro indicó que provenía de Guyana y Colombia, pero cuando vimos informes sobre el oro venezolano y empezamos a hacer preguntas, sus respuestas evasivas no me convencieron y detuvimos las compras”, dijo Proost. “Todo esto es todavía muy poco transparente”.

Un caso más claro es el de GoetzGold en Dubai. La compañía es propiedad de Alain Goetz, el hermano menor de Sylvain Goetz. Según los abogados de ambas empresas, las firmas en Dubai y Bélgica están completamente separadas.

Los documentos aduaneros muestran que entre octubre de 2017 y octubre de 2018 GoetzGold compró 21,8 toneladas de oro al Banco Central de Venezuela, según una investigación publicada a principios de este año por Runrun.esES .

Un abogado de GoetzGold dijo en un correo electrónico que cada envío de oro desde Aruba y Curazao proviene “de distribuidores legales y certificados y también es revisado por las autoridades aduaneras”. Pero la compañía no dijo si había comprado oro venezolano.

La cantidad de oro enviado a Bélgica y Dubai es nada comparada con la enviada a Suiza, donde se refina alrededor del 75% del oro del mundo. Según la Aduana suiza, el país importó 40,090 kilos desde Curazao entre enero de 2015 y abril de 2019, con un valor aduanero de 1,292,336,974 francos suizos, unos 1,300 millones de dólares.

Las cuatro refinerías suizas más grandes pertenecen a los participantes más poderosos de la industria del oro. Uno de ellos, Valcambi, no respondió a preguntas, diciendo que cualquier respuesta contendría “información sensible de la empresa”.

Otra, Argor-Heraeus, dijo que se apega a las leyes suizas e internacionales sobre el comercio de oro, y añadió que está “comprometida con la transparencia, la sustentabilidad y el respeto a los derechos humanos”. Sin embargo, no respondió a preguntas específicas sobre el oro procedente de Venezuela, Aruba y Curazao.

Las otras dos firmas, PAMP y Metalor, dijeron que no están comprando oro a estos países.

El papel de los Países Bajos

Los Países Bajos son signatarios de varios tratados y directrices de las Naciones UnidasEN que rigen la cadena de suministro de oro y que tienen como objetivo evitar los abusos a los derechos humanos en las minas y mantener el oro “de conflictos” fuera de la cadena de suministro global. En 2017, un llamado “pacto sobre el oro”, supervisado por el Consejo Económico Social de los Países Bajos, reunió al Estado, las corporaciones y las ONGs para acordar un código de comportamiento voluntario que garantice que las empresas adquieran oro de fuentes éticas.

Y la Organización para la Cooperación y el Desarrollo Económico (OCDE), un bloque intergubernamental de 36 países, incluidos los Países Bajos, proporciona directrices a los miembros sobre la lucha con los minerales provenientes de zonas de conflicto.

Cuando se trata de oro venezolano, “la violencia política, los informes sobre la venta de reservas de oro en violación de las sanciones, la participación de grupos armados en la región minera y el

tráfico transfronterizo de oro son razones para una diligencia debida más estricta”, expresó la organización en un correo electrónico, añadiendo que las empresas deben pensar dos veces antes de comprar oro venezolano.

A pesar de estas iniciativas, se ha acusado a los Países Bajos de no abordar suficientemente su papel en el comercio del oro venezolano que contribuye a las violaciones de los derechos humanos.

Ronald van Raak, miembro del Parlamento de ese país, se sorprendió de que el oro venezolano se lave a su paso por Aruba y Curazao.

“Aunque tienen gobiernos autónomos, los Países Bajos son responsables de la buena gobernanza en las islas”, dijo. “No podemos, como reino, condenar las violaciones de los derechos humanos del gobierno de Maduro y a la vez permitir que las élites corruptas [venezolanas] se enriquezcan a través del mismo reino”.

Oro por las aerolíneas

Uno de los participantes clave en este juego global de oscurecer el origen del oro son las aerolíneas comerciales que transportan el mineral.

A unos 8.000 kilómetros de las minas ilegales de oro en Venezuela, una parte significativa de ese oro llega por avión al Aeropuerto de Schiphol de Amsterdam, después de haber pasado por las zonas de tránsito en el Caribe.

Directivos de Royal Dutch Airlines (KLM) declinaron ser entrevistados para este reportaje, pero indicaron en un correo electrónico que “no están de acuerdo con la caracterización de que grandes cantidades de oro llegan a los Países Bajos en vuelos de KLM procedentes de Curazao”.

Posteriormente, el portavoz de KLM reconoció que “hubo tres envíos en 2018 y dos en 2019, que pasaron por canales oficiales y se completaron con la aprobación de todas las autoridades”. Debido a la “naturaleza sensible de los envíos”, la aerolínea, que es mayoritariamente propiedad del Estado, se negó a decir más.

Sin embargo, los funcionarios de la aduana holandesa dicen que las aerolíneas comerciales enviaron mucho más oro que eso. En un correo electrónico, la agencia dijo que desde 2015 hasta 2018 se hicieron un total de 310 envíos de oro desde la Zona Franca de Curazao a Schiphol, para un total de 36.086,5 kilos, por valor de casi 1.500 millones de dólares. La mayoría fue a Suiza y Turquía, dijo. Las estadísticas de los envíos procedentes de Aruba no estaban disponibles.

En 2021 entrará en vigor una nueva legislación más estricta en la Unión Europea sobre el comercio del oro, que exigirá a las empresas activas en el sector que informen sobre el origen del metal que importanES . Pero esto será difícil de cumplir porque el oro extraído de la selva venezolana a menudo se transporta a los países vecinos y se envía a través del Caribe, lo que oscurece su verdadero origen.

Los minerales de conflicto más finos de Florida

Con 2.200 kilómetros, la frontera colombo-venezolana es una de las más extensas y menos controladas de Latinoamérica, y el oro que pasa por ella sigue su ruta hacia uno de los mercados de oro más grandes del mundo: Miami.

Este es el procedimiento de tráfico ilegal utilizado en el centro del sur de la Florida: Grandes cantidades de oro venezolano pasan por la frontera colombiana en auto, avión e incluso en bote o a pie, a veces con la ayuda de sindicatos criminales de Venezuela, grupos guerrilleros o militares corruptos. Los traficantes falsifican documentos para hacer creer que el oro se extrajo legalmente en Colombia. El metal se puede vender, sin ensuciarse las manos, a importadores de Miami y otros países.

Según un estudio de la OCDE, los importadores de la Florida compraron aproximadamente un tercio de las exportaciones de oro de Colombia en el 20162MB.

La mayor parte del oro venezolano que llega a Estados Unidos ingresa a través del Aeropuerto Internacional de Miami en barras rudimentarias. Luego se vende a comerciantes del metal en distintos puntos del país, dijeron fuentes policiales, integrantes de la industria y funcionarios del régimen venezolano.

El oro venezolano también se envía en jets privados a Aruba, que se encuentra a solo 30 kilómetros al norte de la costa de Venezuela. Los datos de exportación de Aruba obtenidos por nuestros reporteros muestran que World Precious Metals, con sede en Miami, recibió seis envíos de oro de la isla en 2014 y 2015. ¿El país de origen del oro en la lista? Venezuela, según los registros aduaneros de Aruba.

Dos compañías con sede en Miami, una de ellas registrada como World Precious Metals y la otra como WPM Miami Inc., niegan tener alguna vinculación con esas importaciones.

Los abogados de Vickan Bedoyan y de Harout Samra, los co-dueños de World Precious Metals involucrados actualmente en una disputa comercial, dijeron por separado que sus clientes no eran responsables de operaciones con esas características.

Abasteciendo a las empresas más grandes

En abril de 2019, autoridades colombianas presentaron cargos contra el exportador CIJ GutiérrezES por vender oro ilegal. Investigadores de las agencias policiales dijeron para este reportaje que la compañía obtenía metal de minas ilegales de Venezuela y Colombia.

Registros comerciales muestran que la compañía exportó ese oro a los principales distribuidores de metales preciosos que suministran a grandes compañías como Apple, IBM, General Motors, Ford, Starbucks y Verizon.

“Mucho oro venezolano está llegando a Miami, pero [disfrazado] de oro colombiano”, dijo Iván Díaz Corzo, ex miembro de la Unidad Nacional contra la Minería Ilegal de la Policía colombiana.

El año pasado, según sus propias cifras, Colombia produjo 35 toneladas de oro. Pero el país exportó 45 toneladas.

Colombia exporta más oro del que produce

Datos oficiales muestran cambios entre 2017 y 2018 (en toneladas)

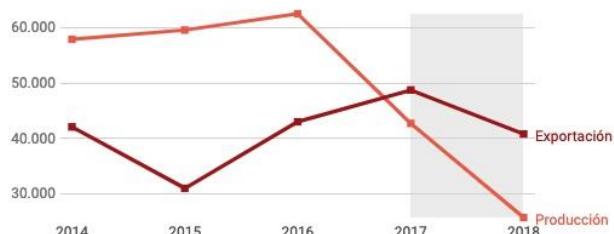

Gráfico: Stefano Wroblewski • Fuente: SIMCO • Creado con Datawrapper

Cuando CIJ Gutiérrez fue acusada, los investigadores descubrieron que muchas de las compañías e individuos a los que la firma indicó que había comprado oro entre 2006 y 2016 eran compañías fantasma o personas ficticias, según comunicado emitido por la Fiscalía de Colombia, llevando a más de \$700 millones en oro con origen sospechoso. Varios ejecutivos de la empresa fueron detenidos y la fiscalía tomó el control de la compañía.

Un funcionario de la Fiscalía de Colombia, que habló bajo condición de anonimato, dijo que los investigadores creen que la mayor parte del oro de CIJ Gutiérrez provenía de Colombia, incluyendo metal extraído en operaciones mineras controladas por organizaciones delictivas, pero no descartan la posibilidad de que parte haya salido de Venezuela.

El exrepresentante legal de CIJ Gutiérrez, Andrés Vieira Gutiérrez, no respondió a solicitudes de declaración sobre el caso. La interventora de la compañía nombrada por el gobierno, Ana Sauda Palomino, dijo en un correo electrónico que no ha encontrado evidencia de que la compañía haya comprado oro venezolano, pero admitió que aún no ha terminado una revisión exhaustiva de los registros de la compañía.

Palomino también resaltó que la compañía o sus ejecutivos no han sido declarados culpables de delito alguno.

La oficial agregó que todos los proveedores de la empresa deben cumplir las políticas y procedimientos de la compañía, que dijo se apega a los estándares del sector minero y las normas contra el lavado de dinero.

Parte del oro de CIJ Gutiérrez fue comprado por compañías estadounidenses, como Republic Metals Corp. (RMC), su único cliente en el sur de Florida y uno de los mayores refinadores del país.

Republic, que se declaró en bancarrotaEN el año pasado, importó 12,5 millones de dólares en oro de CIJ Gutiérrez entre 2008 y 2012, según datos de la agencia aduanera de Colombia y datos proporcionados por el proveedor de datos de comercio global Import GeniusEN . Pero esos datos no muestran si la empresa colombiana envió oro venezolano durante ese período.

En una carta dirigida a nuestros reporteros, el abogado de la familia que era dueña de Republic antes de venderla este año como parte de su declaración de bancarrotaEN dijo que “la pasada relación con Gutiérrez está más allá de la insignificancia” y amenazó con demandar por difamación si Republic es mencionada en este reportaje.

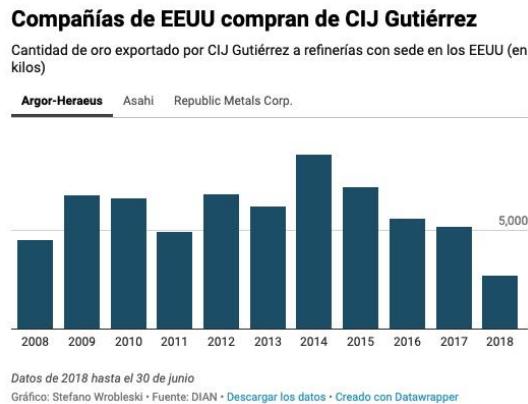
“Hace más de siete años, RMC recibió tres envíos de prueba de Gutiérrez totalizando menos de 12,5 millones de dólares”, escribió el abogado J. Erik Connolly. “En base a esos envíos de prueba, RMC decidió no entrar en una relación comercial con Gutiérrez o escoger a Gutiérrez como proveedor. La familia implementó programas de controles de primera línea en RMC para eliminar la posibilidad de recibir oro de fuentes indebidas. Los deberían felicitar por sus esfuerzos”.

En años más recientes, CIJ Gutiérrez ha vendido cantidades mucho mayores de oro a la refinería suiza Argor-Heraeus, y a la de dueños japoneses Asahi, que tiene instalaciones en Salt Lake City, Utah, y que recientemente compró las instalaciones de Republic en Miami.

Argor-Heraeus, que vende oro a gigantes estadounidenses como Apple, IBM y General Motors, entre otras compañías, compró oro de CIJ Gutiérrez entre 2008 y 2018 por 2.400 millones de dólares, demuestran registros aduaneros.

Asahi, cuyos clientes incluyen Ford, Starbucks y Verizon, compró 856 millones de dólares a la firma colombiana entre 2015 y 2018, según los mismos registros.

Asahi declinó pronunciarse sobre sus negocios con CIJ Gutiérrez. Argor-Heraeus dijo en un comunicado que estaba “firmemente comprometido con su responsabilidad de respetar los más altos estándares en su cadena de suministros”, pero no contestó preguntas específicas sobre sus negocios con la compañía colombiana.

Ford dijo en un comunicado: “No estábamos al tanto de este tema previamente, y lo estamos investigando”.

Agregó que la compañía toma sus “compromisos éticos y de sostenibilidad seriamente” y que “está comprometida con llevar los negocios de manera correcta y en obediencia con las leyes locales”.

GM, por su parte, dijo que prohíbe a sus proveedores participar en la contratación de menores o en prácticas de corrupción.

“Al escoger hacer negocios con GM, nuestros proveedores aceptan nuestros términos y condiciones”, dijo la compañía en un pronunciamiento por escrito, “y en el caso de nuestros proveedores más grandes también esperamos que certifiquen anualmente el cumplimiento de estas cláusulas en nuestro contrato. Nosotros hacemos seguimiento de la situación con los proveedores que no confirman el cumplimiento”.

Apple señaló que el contenido de oro de sus iPhones es de aproximadamente una centésima parte de un gramo, en promedio.

“Siguiendo una revisión exhaustiva y auditorías de terceros, no estamos al tanto de que el oro de Venezuela llegue a nuestra cadena de suministro”, dijo la compañía en un comunicado. “Cada año, publicamos una lista completa de nuestros refinadores de oro, 100% de los cuales participan en auditorías de terceros. Si un refinador no puede o no está dispuesto a cumplir con nuestros estándares, será eliminado de nuestra cadena de suministro. Desde 2015, hemos dejado de trabajar con 60 refinadores de oro por este motivo”.

Las otras compañías que compraron oro a Asahi y Argor-Heraeus no respondieron a solicitudes de declaración.

“Aquí hay mucha gente dispuesta a comprar oro”, dijo un funcionario policial estadounidense al tanto de las investigaciones del contrabando del metal, quien no estaba autorizado para hablar del caso públicamente. “[Los compradores] miran los papeles [de procedencia] pero en realidad no verifican. Si no quieres saber, no lo vas a saber.”

10.2.1. Anàlisi 2

Nom	Venezuela, el paraíso de contrabandistas
Any de publicació	2019
Autors	Col·laboració (Correo del Caroní, De Correspondent, InfoAmazonia, Miami Herald, Runrun.es)
Lloc de publicació	InfoAmazonia
Lloc dels fets	Veneçuela, Colòmbia, Illes del Carib holandès, Estats Units, Europa i Orient Mitjà
Tema tractat	Aquest reportatge investiga els conflictes miners, tràfic d'or i fluxos d'efectius. S'identifiquen les rutes internacionals de contraband - començant per Veneçuela- i s'evidencia com Colòmbia i les Illes del Carib holandès s'utilitzen com a trampolí perquè els minerals arribin als seus destins: Estats Units, Europa i Orient Mitjà.
Marge	Tema no tractat en els mitjans de comunicació de masses.
Extensió del relat i durada de la investigació	Trenta pàgines de relat i mesos de durada de la investigació (no sabem la durada exacta de la investigació).
Protagonistes i fonts utilitzades	<p>En aquest reportatge, les fonts es divideixen en aquestes que s'han utilitzat per aconseguir dades i altres per aconseguir informacions, és a dir, fonts estadístiques i fonts personals o institucionals; respectivament.</p> <p>Fonts estadístiques:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Observatorio Venezolano de Violencia - Organización Mundial de la Salud - Programa naciones Unidas para el Medio Ambiente (PNUMA) - Cecodep (ONG)

- Organización para la Cooperación y el Desarrollo Económicos (OCDE)
- Consejo Mundial del Oro
- Agència de l'ONU pels refugiats (ACNUR)
- Migración Colombia (govern)
- Documents filtrats de les duanes d'Aruba i Curaçao

Fonts personals:

- Treballador de la Compañía General de Minería de Venezuela; Minerven (NI)
- Miners (NI)
- Empresari local de Bolívar (NI)
- Luís Rosales; comerciant informal de complementos per a la mineria
- Comprador d'or (NI)
- Representant companyia Minerven (NI)
- Ramón (nom inventat); mula (NI)
- Venedor joieria Amiga (NI)
- Harold; abans soldat de Veneçuela, ara contrabandista
- Franklin; contrabandista
- Francisco; propietari d'una botiga amb llicència per deixar diners a canvi de joies (NI)
- Comerciant d'aliments enmig de la ruta de contraban (NI)
- Propietari d'una botiga de compraventa (NI)
- Plinio Yacunape; líder indígena a Colòmbia
- Eduardo; indígena Inírida (NI)
- Rafel González Zambrano; transportista d'or de l'empresa Paoro Armored Transport
- Juan Carlos Toro Rodríguez; director de l'empresa Paoro Armared Transport
- Antic comercial d'or Curaçao (NI)
- Treballadors duana Aruba (NI)
- Archak Bedrossien; director de l'empresa Haig (companyia de compraventa)
- Sylvain Goetz; comerciant d'or a Bèlgica
- Argentor Essayeurs; comerciant d'or a Bèlgica
- Alain Goetz; comerciant d'or a Dubai

Fonts institucionals:

	<ul style="list-style-type: none"> - Cliver Alcalá Cordones; general veneçolà retirat - Alts oficials militars en el Departament de Guaínia (NI) - Franklin; Segon Sargent de la Guardia Nacional Bolivariana de Venezuela (NI) - Exoficial de la Inteligencia Venezolana (NI) - Juan Alberto Sánchez; coordinador de Seguridad y Coexistencia Ciudadana a Puerto Inírida - Membre de la Guàrdia Nacional de Paraguachón (NI) - Alta autoritat de la 13a brigada d'Infanteria (NI) - Funcionaris locals (NI) - Soldat Guàrdia Nacional de Bolívar (NI) - Stella van Rijn; secretària general del Ministerio de Asuntos Generales y Exteriores de Curazao - Ronald van Roak; membre Parlament Països Baixos - Iván Díaz Corzo; exmembre de la Unidad Nacional Contra la Minería Ilegal de la Policia Colombiana - Etienne Caslano; portaveu duana Aruba <p>Empreses:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Portaveu aerolínia KLM - Portaveu aerolínia American Airlines - Cupremeco - CATS Group - Valcambi - Arger-Herarus - PAMP - Metalor <p>(*) NI= No identificat</p>
Elements immersius del treball de camp <ul style="list-style-type: none"> - Immersió en el lloc dels fets 	

<ul style="list-style-type: none"> - Immersió en les estructures de poder 	<p>Es tracta d'un treball de rigor, professional, amb compromís, però sobretot; perillós. La gent de Veneçuela, de Colòmbia o de les Illes del Carib holandès -Aruba i Curaçao- viuen amenaçats per aquelles personnes qui participen en el negoci del contraban d'or. Per arribar a assolir que t'expliquin, que estableixin converses; necessites confiança. I la confiança es tradueix en temps.</p> <p>En la mateixa línia, en un negoci tan complex com la compravenda d'or, per conèixer com funcionen les cadenes de contraban és necessari observar i preguntar durant molt de temps.</p> <p>Evidenciar que el negoci de contraban d'or continua funcionant i forma part d'un sistema social a conseqüència d'un govern -un exemple està en els vincles establerts entre autoritats i guerrillers- és desestabilitzar les branques d'un sistema corrupte.</p> <p>Afirmar que, per exemple, el Callao -municipi Veneçolà- és una “zona militar especial” i que es manté “sota un fort control de seguretat” – és desestabilitzar i qüestionar el sistema corrupte. Les periodistes veuen com n'és de recurrent veure grups d'encaputxats amb armes patrullant i protegint als funcionaris que entren i surten de les plantes d'or de l'empresa Minerven.</p> <p>Donar veu a fonts que formen part del procés de contraban, aportant proves i evidenciant aquesta explotació i intentar que el govern respongui, és també desestabilitzar el govern.</p>
Tècniques utilitzades	<p>Pel que fa a l'observació, s'usa en quantitat reduïda, però quan s'utilitza és per adquirir informació que després serà emparaulada per descriure situacions i entendre contextos, juntament amb dades estadístiques. Un clar exemple es mostra quan autors expliquen com l'explosió de la minera d'or ha canviat un lloc com és El Callao -parada enmig de la ruta de contraban-:</p> <p>“La parada más importante es El Callao, un pueblo entre montañas ubicado a unos 850 kilómetros de Caracas, conocido históricamente por</p>

	<p>su colorido carnaval pero que ahora es más renombrada como la capital de la zona minera.</p> <p>La explosión de la minería ha convertido este lugar en una pesadilla, con las calles llenas de autos, motocicletas y vendedores, que en su mayoría duermen al aire libre porque los hoteles están ocupados.</p> <p>El otrora tranquilo poblado tenía 20.000 habitantes en 2011, donde pequeños comercios vendían rudimentarias joyas doradas y oro cochano sin temor a robos. Ahora, unos 100.000 pobladores hacen vida en El Callao, mientras entre 300.000 y 500.000 mineros recorren las numerosas minas en el sur de Venezuela.”</p> <p>Un altre exemple:</p> <p>“En una refinería con un alto nivel de seguridad en Amberes, Bélgica, dos hombres vierten oro líquido a más de 1.160 grados Celsius en moldes del tamaño de un teléfono móvil.</p> <p>Cuando se observan las barras del preciado metal – que usan bancos, joyeros y fabricantes de dispositivos electrónicos – no hay forma de decir de dónde proviene ni cuánta sangre se derramó para extraerlo.”</p> <p>D'altra banda, en tractar-se d'una problemàtica que amenaça a gran part de la població que s'hi veu afectada, les informacions per a construir el relat s'estreuen de gent afectada la qual no s'identifica. D'aquesta manera, es pot entendre que les declaracions han estat concedides en contextos espontanis entre gent de confiança, a partir de converses casuals i entrevistes no dirigides, on la informant es pot sentir més relaxada i còmode.</p>
Elements d'interpretació cultural	<p>Pel que fa a la descripció, aquesta tècnica és present per donar un sentit més global als esdeveniments, per donar context i exposar les causes i les situacions que fan possibles aquest contraban.</p> <p>Un cas és quan es presenta una escena a l'estat de Zulia -nord-oest de Veneçuela, frontera amb Colòmbia-:</p>

“A eso de las 11 de la noche, los camionen encienden los motores y empezan a tocar sus cornetes. Guardias nacionales venezolanos los autorizan a pasar sin revisarles la carga, y pasan entonces junto a los agentes de Migración Colombia sin deternerse”.

Amb aquesta descripció del moment es vol evidenciar la corrupció per part de les autoritats en el contraban d’or.

Un altre exemple:

“La Parada – a pocos pasos del icónico puente Simón Bolívar, que separa a los dos países – parece un amplio mercado al aire libre. Familias venezolanas exhaustas descansan en la acera, mientras los hombres recorren el lugar con carritos y se ofrecen a llevar la mercancía a los clientes. Personas en busca de las medicinas que no pueden encontrar en su país se abren paso entre vendedores de perros calientes y jugos de fruta. Hay quioscos donde los migrantes pueden vender su cabello para la confección de pelucas , con la esperanza de comprar un boleto de autobús o alquilar una noche en alguno de los numerosos hoteles improvisados que la gente del lugar ha abierto en sus casas.

Pero como las aglomeraciones permiten el anonimato, La Parada también es centro de una actividad mucho más destructiva: el comercio de oro ilegal que está ayudando a mantener en el poder al gobierno venezolano, alimenta a grupos armados y destruye el ambiente.

Alrededor de La Parada hay docenas de casas de empeño que compran oro traído de Venezuela, sin hacer preguntas.”

En aquest fragment s’exposa la situació visual en la qual es desenvolupa el conflicte. Es tracta d’una situació de pobresa extrema on tothom es busca la vida per les seves necessitats.

També és recurrent en el relat trobar fragments on es descriuen punts de la ruta de contraban:

“En la Amazonía, los ríos son las autopistas de la selva y brindan a los traficantes una excelente oportunidad para transportar sus mercancías.

	<p>Un comerciante está en la entrada de una pequeña embarcación repleta de alimentos y productos enlatados, un supermercado flotante, mientras de unos altoparlantes sale música ranchera a todo volumen.</p> <p>El hombre mira el impresionante pero apacible río Orinoco, que separa su negocio en la villa de Amanavén, Colombia, de la vecina Venezuela, visible en la otra orilla.</p> <p>¿Sabe algo del comercio de oro local?</p> <p>“Sí, aquí se recibe”, reconoce, mientras abre su tercera cerveza con parsimonia.</p> <p>Los alimentos básicos que él y otros botes-tienda ofrecen se venden principalmente a personas que se abastecen antes de la siguiente curva del Orinoco hacia Venezuela.”</p> <p>En tots aquests fragments és visible l'ús de la descripció per donar sentit i context a tota la problemàtica. Es pot observar, a més, l'ús -no abusiu- del diàleg entre testimonis de la situació per exemplificar millor l'escena.</p>
Autoria i mirada	<p>En el relat, com qualsevol altre, constantment s'emparaula a través d'una mirada. En aquest cas, però, es tracta d'una mirada crítica. Una mirada i un posicionament de les autors que ha estat construït a partir de la trobada entre les informacions extretes de les informants amb els valors i les percepcions que tenien elles mateixes com a personnes i periodistes.</p>